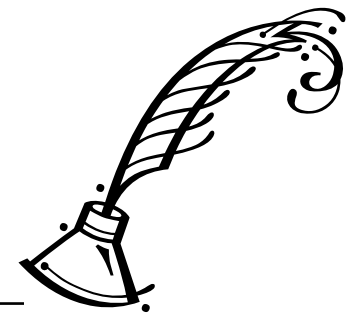

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна

**Проблеми
періодизації історії
та історіографічного процесу**

*Харківський
історіографічний
збірник*

Випуск 5

Харків
НМЦ «СД»
2002

ББК 63.3я5
УДК 930
П78

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, проф. *С. І. Посохов* (головний редактор); д-р іст. наук, проф. *В. І. Астахова*; канд. іст. наук., пров. наук. співр. *Ю. З. Данилюк*; д-р іст. наук, проф. *А. І. Енштейн*; канд. іст. наук, доц. *О. Д. Каплін* (відповідальний секретар); д-р іст. наук, проф. *І. І. Колесник*; канд. іст. наук, проф. *С. М. Куделко* (заступник редактора); д-р іст. наук, проф. *Р. Я. Пиріг*; доц. *В. Г. Пікалов*; *В. Д. Прокопова* (бібліографічний редактор); д-р іст. наук, академік НАН України *П. Т. Тронько*; д-р іст. наук, проф. *Б. А. Шрамко*.

Рецензент: д-р іст. наук, проф. *В. О. Пирко*, зав. каф. історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

*Затверджено Вченою Радою ХНУ ім. В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 31 травня 2002 р.)*

ISBN 966-544-202-3

© Харківський національний університет, 2002
© НМЦ «СД», художнє оформлення, оригінал-макет, 2002

Розділ I

Проблеми періодизації

1–2 червня 2001 р. в Харківському університеті відбулися чергові V Астаховські читання. Цього разу вони були присвячені проблемі періодизації історії та історіографічного процесу. З доповідями виступили провідні історіографи України — постійні учасники історіографічних читань у Харкові проф. І. І. Колесник (Дніпропетровський національний університет), доц. Т. М. Попова (Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова), історіографи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серед учасників конференції і доповідачів були вчені з США — проф. Р. Турстон (Майамі університет), Д. Робінсон (університет Трумена).

Після обговорення доповідей відбувся круглий стіл з проблем викладання спеціальних історичних дисциплін. У «Харківському історіографічному збірнику», як завжди, у першому розділі публікуються матеріали Астаховських читань.

Відкриття V Астаховських читань

Т. Н. ПОПОВА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И ЕЕ ИСТОРИИ

Время есть величайшая иллюзия... внутренняя призма, через которую мы разлагаем бытие и жизнь; образ, под которым мы постепенно видим то, что вневременно, в идее.

Анри Амьель

Тема периодизации в недавнем прошлом, пожалуй, чаще всего звучала в нескончаемых дискуссиях, подчас утомляя легким схоластическим налетом, появлявшимся вследствие многоголосой разноголосицы. Попробуем еще раз затронуть эти струны, связав фигуру времени и слова...

О категориях периодизации. Онтологический статус категории периодизация определяется по-разному: история этого вопроса — особый разговор. В данном случае периодизация рассматривается как метод, который позволяет создавать целостную модель какого-либо исторического (и в том числе — историографического) явления как концентрированное выражение его темпорально-стадиальной структуры.

Периодизация — это базовая конструкция, которую мы облачаем в одежды нашего воображения, основанного, разумеется, на строго научном анализе *объектов исследования* — разнообразного комплекса источников, что составляло предшествующую аналитическую работу и нашло свое выражение в создании первоначального гипотетического образа объекта познания. Периодизация — это некая схема (костяк, скелет), на которую мы «наносим» многообразие событий — результатов нашей познавательной деятельности в виде «фактов-знания», в своей совокупности представляющих образ некоего явления, выступающего для нас в качестве объекта периодизации — объекта познания. Таким образом, периодизация как модель, рабочая гипотеза выступает в качестве инструмента познания объекта, способствуя уточнению или трансформации первоначального образа. Новый образ объекта, усовершенствованный на основе созданной нами модели периодизации, неизбежно будет корректировать и саму модель периодизации. Как результат и обобщение исследования, форма синтетического типа исследований, периодизация отражает логику процесса развития *объекта познания*, представляя собой «зримую фор-

мулу» [1, с. 18], и одновременно является методологическим средством, одним из инструментов познавательной деятельности.

Ad notata: *Образ* и *модель* — разные традиции одного и того же понятия:

- **образ** (облик, вид, подобие) в сфере гуманитаристики всегда означал некое представление о каком-либо явлении; близкое к нему — образец (предмет, служащий примером для чего-либо);
- **модель** (от ит. *modelio*) — образец, воспроизведение предмета в ином объеме, образец того предмета, который нужно создать и проч. В области естественнонаучного знания и в иных сферах деятельности применяется как в формах материализованных конструкций, так и в виде знаково-символических построений.

Поскольку историческая наука уже давно активно использует категории математики (алгоритм, бинарный и др.), физики (динамика, статика, точки бифуркации и др.), химии (синтез, амбивалентность и др.), биологии (морфологическая структура, изоморфизм и др.), то применение термина «модель» вполне может сосуществовать с получившим широкое распространения благодаря этнометодологии понятием «образ», если мы выделим в содержании обоих слов их общую составляющую — **подобие**. Опираясь на тезис полифундаментальной гносеологии о многокачественном, многомерном и многоуровневом характере и объекта познания, и его субъекта, о противоречивости субъектно-объектных отношений в процессе познавательной деятельности, понятие *образ* можно рассматривать именно в контексте этих отношений, т. е. как форму, связующую объект и субъект познания. Образ выступает в качестве одного из т. н. посредников между объектом познания и познающим субъектом (наряду с инструментарием и различными средствами познания), представляя собой чувственно воспринимаемую информацию, какую-либо знаковую систему, либо язык содержательного знания. Рационально-абстрактный тип образа объекта рождается в результате научной познавательной деятельности и представляет собой мысленную конструкцию объекта, созданную субъектом познания, который преследует цель выявления сущностного содержания данного объекта, исследования закономерностей его развития и выражается в логически аргументированной системе взаимосвязей понятий и категорий. Конкретный образ объекта, неизбежно субъективный по восприятию, будет нести, тем не менее, объективно-содержательное начало, выражая одну из ипостасей объекта и представляя собой один из вариантов его постижения. Таким образом, в своей адекватной неадекватности образ выступает как подобие объекта, сконцентрированное в рамках очерченного (в соответствии с конкретно-историческим гносеологическим уровнем и категориальным профилем познающего субъекта) предмета познания.

Моделирование как один из методов (приемов) познания применяется в тех случаях, когда исследуемый объект недоступен для прямого исследования. Построение копии-подобия оригинала-объекта, т. е. *модели* либо в «естественно-языковом», либо в формализованном (знаковом) виде, так или иначе представляет собой абстрагированное выражение содержательной сущности объекта познания и зависит от категориального профиля субъекта познания, как любой познавательный прием.

Понятия *образ* и *модель* не противоречат одно другому: практика использования этих терминов как синонимов достаточно широкая в исследованиях разного уровня и различной дисциплинарной принадлежности. Вместе с тем, эти понятия могут представлять объект в разных функциональных плоскостях восприятия и применяться с известной долей условности или в концептуальном (*образ*), или в методологическом (*модель*) контекстах.

Многообразие периодизационных схем, вошедших уже в обиход историков, позволяет выделять наиболее распространенные бинарные типы, представляющие типологию периодизации:

- *общая* (общеисторическая) и специальная (связанная с принципами и спецификой конкретных дисциплин: археологии, этнологии, историографии и проч.);
- *тотальная* (периодизация всемирной истории, например) и *локальная* (в соответствии с уровнями региональности выражающая логику региональных процессов);
- *линейная* (расчленение исторического процесса или иного объекта на периоды, каждый из которых будет представлен однопорядковыми и равными по значению явлениями) и *линейно-иерархическая*, в которой линейная периодизация выступает как частный случай (например, древняя история — средневековая история: раннее, зрелое и позднее средневековье, новая история, новейшая история и т. п.).

Каждый из этих типов будет представлен своей, соответствующей моделью, которая, в свою очередь, будет зависеть от цели построения периодизации, избранного объекта периодизации, категориального профиля исследователя.

Периодизация, традиционно основываясь на принципе развития, тем не менее, будет иметь различные варианты в зависимости от того, какая идея (теория) развития будет положена в основу. Среди факторов, определяющих специфику периодизационной модели: образ времени в его конкретно-историческом и национально-региональном измерениях; приоритетная модель истории: прогресс, регресс, цикличность, флуктуация, множественность траекторий, пульсирующая и проч.; эволюционный или функциональный подход к системе координат, в которых выстраивается периодизация и др.

При построении периодизации следует учитывать основные ее компоненты, насыщая их конкретным содержанием:

- *объект периодизации* — явление-процесс, которое мы рассматриваем в его развитии, выделяя конкретные интервалы времени;
- *субъект периодизации* — тот интервал времени, который отражает собой специфику течения исторического времени и выражается в его основных категориях: эра, эпоха, период, этап, фаза, цикл, стадия, век, исторический момент, века и проч. Установление субординации, т. е. определение содержания каждой из категорий по объему (количеству исторического времени) не менее важно для построения любой модели периодизации. Следует учитывать и практику метафоричности субъектов периодизации;
- *атрибут периодизации* — название субъекта-интервала: «эпоха провиденциализма», «век Карамзина», «годы “застоя”» в историографии», «период новой истории», «доба Руїни» и проч. Уже по приведенным названиям ясно, что атрибуция зависит от категориального профиля исследователя, детерминированного социокультурным контекстом, контекстом историографической традиции, от нормативов, принятых в конкретном научном сообществе, и др.

Ad notata: Марк Блок, размышляя о специфике научного познания, отмечал: «...всякий анализ прежде всего нуждается в орудии — в подходящем языке, способном точно очерчивать факты с сохранением гибкости, чтобы приспособляться к новым открытиям, в языке — и это главное — без зыбких и двусмысленных терминов. Это и есть наше слабое место» [2, с. 89] (наше — историков). Далее он привел слова Поля Валери («умнейшего писателя, — по определению М. Блока, — который нас, историков, терпеть не может»): «Решающий момент, когда четкие и специальные определения и обозначения приходят на смену понятиям, по происхождению туманным и статистическим, для истории еще не наступил» [2, с. 89, 239].

И писатель, и историк высказали эти мысли достаточно давно. Но можем ли мы сегодня сказать, что этот момент уже наступил для нас? Конечно, наша историческая наука — Дама многоликая, которая любит разные одеяния, и туалеты ее подчас изысканно-неуловимы. И это прекрасно, но есть этикет, согласно которому каждому месту — свой наряд, каждому жанру — свой стиль. Впрочем, и в разных жанрах современного историописания должна быть *четкость понятий*, в каких бы лексических конфигурациях они не были представлены автором, из каких бы иных сфер и миров они не залетели в нашу галактику, уютно расположившуюся между искусством и строгой наукой и благосклонно предоставляющую свои звездные просторы и метафорам, и категориям.

Профессиональный историк должен мыслить категориями даже тогда, когда он считает возможным выразить свою мысль метафорически.

Решая конкретные задачи периодизации, мы так или иначе сталкиваемся с проблемами категориального аппарата, и среди важнейших — категория, определяющая явление, которое лежит в сфере наших познавательных интересов.

Об объекте периодизации историографии. Как известно, *историография* — термин полисемантический. На протяжении всей истории существования *знания об историческом познании*, учитывая все оттенки его проявления, это объективно существующее явление получало разнообразные наименования. Сегодня, в условиях радикальных перемен социокультурной жизни, когда традиции недавнего прошлого закономерно подвергаются забвению либо гиперкритике, а традиции более давнего прошлого еще находятся в стадии своего освоения (с известной долей идеализации), когда не стабилизировались нормативы институционального процесса, практически все варианты значений слова «историография» находятся в «свободном плавании».

Термин «*историография*» (вне пространственно-временной его определенности) в соответствии с практикой его применения в современной литературе означает:

- самое историческую науку;
  - совокупность научной литературы по истории в целом;
  - историческую литературу, очерченную проблемными или регионально-хронологическими рамками;
  - историю исторической науки как научную дисциплину и проч.
- Одновременно дисциплину, изучающую историю исторической науки, называют:
- история исторической науки;
  - историография;
  - история историографии.

В данном случае нас интересует «история во второй степени». Выход первых дидактических изданий по историографии в Украине, появление значительной серии концептуальных статей по проблемам теории и истории историографической науки, а также публикаций различной историографической направленности, дают материал для осмысления предлагаемых наименований и анализа представлений историков о предметно-объектном поле историографических исследований. В первую очередь следует акцентировать внимание на ведущих тенденциях в определении названий и содержания дидактического лика историографии, ибо если на когнитивном уровне пересечение содержательного поля разных направлений исследования является нормой и не вызывает особых проблем, то на дидактическом уровне структуризация учебного лика историографической науки, выраженная в комплексе историографических учебных дисциплин, просто необходима. Названия учебных курсов проецируются в их содержание, составление программ, объема зада-

ний и проч. Одновременно задачи поэтапного историографического образования на протяжении обучения историков в университете требуют создания стройной системы курсов, отражающих разные уровни и блоки историографического знания. В контексте подготовки профессиональных историков следует учитывать и номенклатуру специальностей, принятую ВАК Украины. Разумеется, не будем забывать и тот факт, что институционализация историографии необходимо включает в себя дисциплинарную определенность последней, важнейшим критерием чего выступает концепция учебной дисциплины.

1) У нас есть довольно аморфное понятие — *общая (всеобщая, за-гальна), всемирная историография*, объект которой — мировая историческая наука в ее развитии. Из последних российских изданий только учебник «Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки» (Под ред. проф. И. П. Дементьева и А. И. Патрушева. — М., 1990 и 2000) в какой-то мере рассматривает историографический процесс в значительной части европейского региона, включая Россию, и в странах Америки (США и некоторых латиноамериканских странах). Но и здесь мы имеем дело не со всей историей исторической науки в обозначенных регионах, а только с тем ее разделом, который изучает проблемы нового и новейшего времени. По сути рассматривается история «проблемной» историографии в регионально-временных рамках. Или: это тоже — региональная историография, в которой выделено одно из направлений исторических исследований — изучение новой и новейшей истории (для новой истории уже давно — с конца XIX в. определилось понятие — «новистика»).

2) Более конкретное, но не менее сложное понятие *национальная историография* как одна из форм региональной историографии, означающая историческую науку в ее развитии в конкретном национально-независимом государстве. Рассмотрим варианты названий этого понятия на примере нашей страны.

В литературе последнего времени оперируют тремя понятиями: широко — *украинская историография* и *историография истории Украины* и в меньшей степени — *историография в Украине*. Часто эти понятия употребляются как синонимы, хотя многие ведущие специалисты отмечали в том или ином плане их нетождественность. На наш взгляд, эти основополагающие понятия требуют максимальной четкости в определении их содержания и структуры, ибо они выступают, в первую очередь, объектами периодизации региональных историографий, блоки которых и составляют в итоге общую, всемирную историографию. В то же время, содержательное наполнение этих понятий (и аналогичных им) позволяет проводить определенные демаркационные линии между национально-региональными ветвями всемирной (всеобщей) историографии.

Ad notata: В отечественной и российской историографии понятия «всеобщая (загальна) история (историография)» и «всемирная (все-світня) история (историография)» с XVIII века и до сего времени, периодически сменяя друг друга, не всегда до конца осознаваемые, фигурируют в обиходе историков. Достаточно широка практика применения этих понятий как синонимов. Вместе с тем, еще на заре становления всемирной-всеобщей истории как профессионального знания в формирующейся системе российских университетов были высказаны концептуальные соображения о различии этих понятий. Наиболее четко эта позиция прозвучала в творчестве Т. Н. Грановского. Объектом исторической науки, считал он, должна стать история человечества в целом, а не история отдельных народов. В этом контексте всемирная история для него — это познание конкретных исторических фактов, их механическое накопление и расположение в пространственно-временной последовательности. Всеобщая история, в отличие от всемирной, должна рассматривать, по мнению Т. Н. Грановского, историю человечества как единый, целостный, развивающийся организм [3, с. 43–44, 299, 307–313]. Этот подход, имеющий в основе конкретную философскую традицию в многообразии ее проявлений, подчас проецировался в политическую сферу, и фактор политико-идеологического контекста нередко определял конкретные названия дисциплины, учебных курсов, кафедр и проч.

Историографический процесс в Украине включает в себя всю палитру оттенков в развитии исторической науки на территории Украины. Но поскольку в истории Украины были периоды, когда украинские земли входили в состав других государств, то возникает проблема с определением статуса и атрибутов историографии в это время. Так, в XIX в. были: «русская Украина» (М. С. Грушевский) и «австрийская Украина»; в XX в. — советская Украина и западно-украинские земли и проч. В этом случае понятие «украинская историография» обычно применяется в национально-этническом контексте. Но как в таком случае определять научную деятельность этнических украинцев, работающих по другим проблемам истории? Или неэтнических жителей украинских земель, ставших профессиональными историками по античности, медиэвистике, новистике и проч.? Пример И. В. Лучицкого, профессора университета Св. Владимира [4, с. 267–275]: в «Очерках по истории исторической науки в СССР» (т. II, глава «Развитие исторической науки у народов СССР»; автор раздела «Историография Украины» — Л. Коваленко) отмечена только работа И. В. Лучицкого по истории общинных отношений в Украине, а о И. В. Лучицком — новисте пишет Б. Г. Вебер в другой главе — «Изучение новой истории». В этом же ключе построено все издание.

В рамках советской науки, несмотря на многочисленные дискуссии о названиях, не сложилось единого понимания, и практика употребления конкретной терминологии в разных значениях была достаточно ши-

рокой. Наиболее четко дифференциация понятий-названий звучала у А. М. Сахарова, который считал, что его курс «Историография истории СССР» посвящен истории исторической науки в СССР, но «традиционное название» — историография истории СССР «не вполне точно», т. к. в этот курс должна входить и зарубежная историография, которая изучает историю исторической науки в СССР. Одновременно в этот курс должна входить история исторической науки всех народов СССР «с достаточной полнотой освещения». Реально же курс строится преимущественно на материалах истории русской исторической науки» [5, с. 4–5]. Советские историки определенно выход находили в том, что разделяли понятия «русская историография» как национально-этническая история исторической науки и «российская историография» или «историография в России» (эти понятия употребляли часто как синонимы) как история исторической науки в России — СССР, т. е. многонациональном государстве. Но в украинском языке нет такой дифференциации понятий: ни в отношении понятия «украинский», ни в отношении понятия «российский», что в значительной мере затрудняет смысловое восприятие.

В научном сообществе историографов в Украине были высказаны принципиальные соображения по данному вопросу. Так, Н. П. Ковальский считает, что «розрізняються українська історіографія (дослідження історіографічних процесів та явищ на території України в усіх їх проявах та різноманітті) та українська історіографія в українській діаспорі, зокрема в західних країнах, де процеси відбувались відмінно від України...» как в советский период, так и в период Российской империи. «Історіографія історії України, — по его мнению, — це переважно реалізація тематично-проблемного принципу розгляду під історіографічним кутом зору на окремі питання та періоди вітчизняної історії (хоч часом трапляється і типологічний принцип)» [6, с. 9].

По мнению И. И. Колесник, следует отличать украинскую историческую науку «від таких чужих структур, як російська, польська чи німецька історична наука». Одновременно, определяя предмет украинской историографии, она считает, что в это понятие входит изучение социальной и интеллектуальной истории исторической науки в Украине, ее роль и место в духовной жизни своего народа и проч. [7, с. 135; 8, с. 5].

Я. С. Калакура определяет украинскую историографию с позиций региональности как специальную отрасль или дисциплину исторической науки, которая изучает историю и тенденции развития украинской исторической науки. В украинскую историографию входит и наследие украинской диаспоры (восточной и западной). При этом Я. С. Калакура подчеркивает, что понятия *украинская историография* и *историография в Украине* не тождественны, поскольку в пределах Украины на ее этнических территориях в разные периоды истории действовали научные учреж-

дения, отдельные историки, которые представляли собой польскую, российскую, австрийскую, венгерскую, немецкую, румынскую и др. историографии. Справедлива мысль ученого о том, что «дискусії навколо понятійного апарату будь-якої науки не будуть продуктивними, якщо її провідним фахівцям не вдасться домовитись про більш-менш спільне узгодження трактування відповідного поняття, терміну, категорії. Сказане стосується і терміну “українська історіографія”...» [9, с. 409].

Учитывая многонациональный характер населения Украины практически на протяжении всей ее истории, исходными понятиями для атрибуции понятий *украинская историография* и *историография в Украине* должны стать такие понятия как *национально-этническая история* и *национально-политическая история*. В связи с этим, можно рассмотреть следующие варианты значений.

— **Историография в Украине** — это национальная историография, т. е. история исторической науки в государстве «Украина» (отправное понятие нация выступает в своем государственно-политическом контексте), это историографический процесс в Украине во всех своих проявлениях, т. е. развитие всех направлений и отраслей исторической науки, их организационных форм и научных сообществ, интеллектуальная и социальная история исторической науки в целом.

Таким образом, *историография в Украине* должна включать в себя анализ и синтез всего процесса изучения нашими историками, проживающими в Украине, всех разделов исторической науки: по хронологическим параметрам — античности, средневековья, нового и новейшего времени; по региональным параметрам — истории Украины и истории всех иных регионов и стран; по отраслевому параметру — истории всех специальных и вспомогательных дисциплин (истории историографии, истории источниковедения, истории археологии, истории краеведения, истории фалеристики, истории нумизматики и проч). При этом в изучение истории историографии должны входить: история антиковедения, медиевистики, новистики, исторических разделов украинистики, русистики, болгаристики, иудаики, германистики, византиноведения, славяноведения, востоковедения и проч.

Бесспорно, создание исследования с подобным тематическим диапазоном весьма проблематично. Возможно, именно так и видели общую картину историографии наши предшественники В. О. Ключевский, В. С. Иконников, М. О. Коялович, когда называли свою работу «предварительной» и относили создание настоящей историографии к XXI веку. Но новый век уже наступил...

— **Украинская историография** — это одно из направлений всей истории исторической науки в Украине, которое изучает развитие национально-этнической исторической мысли, научных сообществ, ее представляющих, организационные и коммуникационные систе-

мы, которые их объединяют. Это составляющая единого историографического процесса в Украине (на территории государства) и за ее пределами (диаспора Востока и Запада).

- **Историография истории Украины** — это весь массив научной литературы об истории Украины (как в национально-этническом, так и в национально-политическом контекстах), созданный учеными Украины и учеными других стран (например, в России, Германии и др.).

О критериях периодизации историографической науки.

Итак, мы разделяем еще два понятия: периодизация истории исторической науки как процесса, что является предметом историографии как научной дисциплины, и периодизация истории исторической науки как науки, т. е. периодизация историографической науки, что является предметом уже истории историографии [10, с. 27–28] как отрасли и структурного подразделения историографических знаний и историографической науки.

Расстановка акцентов в названиях объектов периодизации второго уровня рефлексии (история–историческая наука — это первый уровень рефлексии; историография как наука об историческом познании — второй уровень рефлексии, история историографии как рефлексия самой историографии — третий уровень) детерминирует и создание модели периодизации третьего уровня.

Наша модель периодизации развития историографии зависит от того, как мы понимаем наш объект — историографические знания или система научных историографических знаний, или историография как наука, включающая все компоненты социокогнитивной системы. Строим ли мы периодизацию всего процесса развития историографических знаний или периодизацию формирования дисциплины историографии? От нашего образа науки будет зависеть наша модель периодизации.

Дисциплинарная структура науки — один из образов ее восприятия. Общая эволюция исследования науки обусловила поиск оптимальной аналитической единицы с определенным параметрическим универсализмом. Такой единицей для многих исследователей науки с 70-х годов XX века стала *научная дисциплина*. При наличии в литературе различных вариантов в определении параметров научной дисциплины можно выделить общие подходы к формированию дисциплинарного образа науки: дисциплинарная структура науки скрепляется предметным и методологическим единством в исследовании определенной области или определенного аспекта реальности; по дисциплинарному принципу в основном происходит организация научных учреждений, осуществляется подготовка кадров, строится система образования, формируется коммуникационная система (происходит отбор рукописей для научных журналов, проводятся научные конференции и симпозиумы и т. п.); многие взаимосвязи между наукой и обществом осуществляются именно на

дисциплинарном уровне; по принадлежности к той или иной научной дисциплине, как правило, идентифицируют себя ученые и, наконец, научное сообщество в целом расчленяется по дисциплинарным признакам (подобный подход остается сегодня общепринятым и в статистике научных кадров, и в изучении науки) [11, 12, 13, 14]. Выделение научной дисциплины в качестве аналитической единицы «отражает и самосознание науки, поскольку в представлении самих ученых дисциплинарная оформленность сферы их непосредственных интересов выступает как идеал, как утвержденный традициями науки образец направления исследований, обретшего достаточно высокий и устойчивый статус в научном сообществе» [15, с. 216].

В связи с этим и организация т. н. «переднего края» науки, для которой все более характерна междисциплинарная структура, проблемно-ориентированный тип исследований предполагает, как правило, включение в свой исходный принцип *дисциплинарную матрицу*. Это понятие, введенное Т. Куном, применялось им как аналог парадигмы. Дисциплинарная матрица состоит из трех групп компонентов: символические обобщения — формальный аппарат, служащий для выражения основных обобщений, принятых всеми членами конкретного научного сообщества; метафизическая парадигма — концептуальная модель, система методологических и философских принципов, используемых членами научного сообщества для обоснования различных эвристических приемов; ценности, которыми руководствуются члены научного сообщества, включая некие стандарты, нормативы, образцы решения исследовательских задач.

В процессе закрепления канонов, образцов научной деятельности, в сохранении и передаче традиций особая роль принадлежит учебному «лику» науки. Соединение проблемы институционализации науки с проблемой дисциплинарности позволяет рассматривать категорию *научное сообщество* как ключевую параметрическую характеристику научной дисциплины. Именно на дисциплинарном уровне осуществляется синтез когнитивных и социальных аспектов науки: новая парадигма объединяет представителей определенной группы исследователей, которые, в свою очередь, принимая ее нормативы, превращаются в профессиональное специализированное научное сообщество. Систематическое профессиональное образование становится важнейшим фактором формирования, сохранения и передачи традиций — дисциплинарной матрицы. Трехединая суть науки — в неразрывности ее когнитивной, дидактической (обучающей) и коммуникативной функций — в полной мере проявляет себя лишь на уровне дисциплинарной организации научной деятельности, коллективным субъектом которой и выступает научное сообщество [16, 17, 18, 19].

Ad notata: Известно, что образ *Науки* претерпел также значительные модификации на протяжении самого развития науки и ее познания.

Современные представления о «состоявшейся» науке включают ряд параметров, которые укладываются в различные, не противоречащие друг другу системы: 1) наука — это система знаний (когнитивная система) и социальный институт; 2) наука — это единство эмпирического и теоретического уровней знания; 3) наука — это система двух типов знания: конструктивного и рефлексивного; 4) наука — это социокогнитивная система; 5) наука — это система, включающая когнитивные, дидактические и коммуникационные компоненты; 6) наука — это дисциплинарно оформленное знание и проч. Поскольку основные показатели научной дисциплины по сути включают в себя содержание всех указанных выше параметров, постольку правомерно применение как синонимов таких понятий, как *наука* и *научная дисциплина*. В связи с этим формула *историографическая наука* (или — археологическая наука и проч.) имеет право на существование, т. к. отражает дисциплинарную завершенность конкретных ветвей исторического знания.

Таким образом, если в качестве исходного образа мы берем дисциплинарный образ историографии, то критериями периодизации развития дисциплины историографии будут следующие позиции, определяющие завершенность дисциплинарного процесса, т. е. оформление историографии как социокогнитивной системы:

- формирование научного сообщества историографов и идентификация представителей этого сообщества со своей дисциплиной;
- складывание в научном сообществе историографов единства в понимании содержания своей научной специализированной деятельности (это один из смысловых вариантов парадигмы) — объектно-предметного поля исследований, фактуальной базы, теоретико-методологического аппарата;
- формирование системы специализированных историографических учреждений;
- формирование системы профессионального специализированного историографического образования, систематическая подготовка кадров специалистов-историографов;
- складывание специализированной системы коммуникативных связей (историографические конференции, издания и проч.) [20].

Вместе с тем, соединение данных критериев периодизации развития дисциплины историографии с конкретным образом объекта периодизации также неоднозначно. О дисциплинарном статусе той или иной ветви научного знания можно говорить, только учитывая ее конкретно-исторический образ в границах развития национальной науки. Разнообразии дисциплинарных традиций в различных странах и регионах — факт известный и закономерный. История исторических знаний и исторической науки как содержательное поле одной из форм исторической рефлексии выступает в виде многообразия дисциплинарных

традиций. Историография как самостоятельная дисциплина — явление классических университетов Российской империи XIX—начала XX вв. (в том числе в Украине — Харьковского, Св. Владимира и Новороссийского), закрепленное и получившее свое логическое завершение (т. е. дисциплинарно оформленное) в рамках советской эпохи. На Западе (в масштабно-символическом значении этого слова) история истории имела и имеет иные дисциплинарные образы. Это характерно в целом для дисциплинарной структуры исторического знания (например, дисциплинарные традиции археологической науки и др.), и не только исторического. Проблема истории дисциплинарных традиций в регионально-временных проявлениях единого историографического процесса — *terra incognita*, которая еще ждет своего освоения.

Эпилог

Создавая разные образы одного и того же объекта, предлагая разнообразие его моделирования-периодизации, исследователи, дополняя друг друга, способствуют утверждению многомерного подхода к познанию этого объекта. Какие следствия имеет это многообразие и что будет определять линию дальнейших изысканий: стремление к унификации понятий (и их содержания) или терминологический хаос (правда, в контексте постулатов синергетики это явление следует приветствовать)? Или данная постановка вопроса вообще некорректна?.. Зависимость от хрестоматийной терминологии, применяемой в однозначно-определенном контексте, подчас превращает нас в пленников. Методологические пути традиционализма обвивают наш дискурс, не позволяя вырваться из привычно узнаваемого норматива. Разрываясь между нормами и контрнормами, мы, горестно вспоминая Роберта Мертона, пытаемся преодолеть амбивалентность своего сознания и сделать наиболее верный, как нам кажется, выбор, который в реалии часто оказывается верным только как приближение в бесконечных поисках «рычага для конструирования»...

Литература

1. *Периодизация* всемирной истории. — Казань, 1984.
2. *Блок Марк*. Апология истории или Ремесло историка. — М., 1986.
3. *Грановский Т. Н.* Лекции по истории средневековья. — М., 1987.
4. *Таран Л. В.* Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918) // Портреты историков. Время и судьбы. Том 2. Всеобщая история. — М.; Иерусалим, 2000.
5. *Сахаров А. М.* Историография истории СССР. Досоветский период. — М., 1978.
6. *Ковальський М. П.* Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвузівський збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1995.

7. Колеснік І. І. Українська історіографія (XVIII–початок XX століття). — К., 2000.
8. Колеснік І. І. Українська історіографія: дисциплінарний та мовний статус // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: Міжвузівський збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1997.
9. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні (Вип. 10): Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / Відп. Ред. М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук. — К., 2000. — Ч. 2. Історіографія.
10. В свое время нами было предложено, в соответствии с традициями отечественного и российского науковедения, называть этот уровень историографических исследований, т. е. «историю в третьей степени», «историография истории исторической науки». См. *подробнее*: Попова Т. Н. Проблема формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новые модели // Записки Исторического факультета. — Вип. 1. — Одеса, 1995.
11. Шпигель-Резинг И. Стратегии дисциплины по поддержанию своего статуса // Научная деятельность: структура и институты. — М., 1980.
12. Мирский Э. М. Междисциплинарность и дисциплинарная организация науки. — М., 1980.
13. *Дисциплинарность* и взаимодействие наук. — М., 1988.
14. Огурцов А. П. Дисциплинарная структура науки. — М., 1988.
15. Юдин Б. Г. Методологический анализ как направление изучения науки. — М., 1986.
16. Парсонс Т., Сторер Н. Научная деятельность и дифференциация науки // Научная деятельность: структура и институты. — М., 1980.
17. Сычева Л. С. Современные процессы формирования наук. Опыт эмпирического исследования. — Новосибирск, 1984.
18. Жоль К. К., Сиволоб Ю. В. Информация, общественные науки, управление (философско-экономический анализ). — К., 1991.
19. Теплер Н. Ю. Наукове співтовариство: соціальна роль, механізми функціонування. — К., 1997.
20. Попова Т. Н. Историография в Новороссийском университете: к истории формирования научного сообщества историков исторической науки // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. — Вип. 3. — Брянск, 2001.

С. І. ПОСОХОВ

ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ XIX–початку XX ст.

Історія російських університетів XIX–поч. XX ст. привертала увагу не одного покоління вчених. Вона знайшла відображення в різнобарв'ї праць: таких, що досліджують історію освіти, культури, окремих університетів (особливо це стосується ювілейних видань), історію суспільно-політичної думки та революційного руху студентства. Ці дослідження так або інакше ставили проблеми періодизації історії університетів. Хронологічний принцип побудови цих праць, як правило, уже вказував на періоди, які виділялися автором.

У дореволюційну добу широкого розповсюдження набула періодизація у відповідності з університетським статутами. Цьому є своє пояснення. Характерною рисою дореволюційної історіографії російських університетів була її публіцистична спрямованість. Нерідко авторами праць були видатні вчені (М. І. Пирогов та ін.). Їхні праці були засобом впливу на громадську думку та правлячі кола країни. Показово, що сплески такого роду публікацій відбулися на межі 70–80-х років XIX ст., коли уряд намагався урізати університетську автономію. У назвах праць В. І. Гер'є, С. О. Усова, В. І. Модестова, В. С. Іконнікова, М. Ф. Владимирського-Буданова нерідко зустрічається поняття «університетське питання» [1]. Сутність цього питання вбачилася в характері стосунків університетів із політичною владою та в системі організації управління університетами. У літературі цього часу панувало ліберальне трактування «університетського питання», у переважній більшості праць автори не приховували симпатії до університетської автономії. У книзі видатного російського публіциста, секретаря Юридичного товариства при Московському університеті Г. А. Джаншиєва «Из эпохи великих реформ», що була перевидана десять разів, між іншим, був і спеціальний нарис під назвою «Університетська автономія». Університетську реформу Г. А. Джаншиєв вбачав саме в утвердженні університетської автономії, однак відзначав, що статут 1863 року не повністю відповідав ліберальній програмі й став «плодом компромісу». За його думкою, студентські заворушення 1861 року негативно вплинули на підготовку статуту, посиливши значення «поліцейської точки зору» [2].

Близьку позицію займав Б. М. Чичерін. У своїй праці «Россия накануне XX в.» він різко засуджував статут 1884 року. За його словами,

університетська реформа настільки сильно вдарила по освіті, що від цього вона довго ще не зможе отямитися [3].

Спроби консервативно настроєних істориків С. В. Рождественського або С. С. Татищева показати позитивні риси кожного нового університетського статуту виглядали поодинокими [4].

На початку ХХ ст. ліберальне трактування університетського питання ще більше посилювалося в працях В. А. Воробйова, П. Г. Виноградова, В. І. Вернадського, В. Є. Якушкіна, С. П. Ніконова [5]. Більшість із них у своїх поглядах були близькими до Г. А. Джаншиєва. Саме в цей час остаточно утвердився погляд на університетські статuti 1804 та 1863 рр. як на ліберальні, а на статuti 1835 та 1884 рр. — як на консервативні. Іноді це протиставлення навіть спеціально посилювалося. Такі особливості історіографії були помітними вже сучасникам. В. І. Вернадський звернув увагу на те, що ненависть до статуту 1884 року призвела до того, що його попередник — статут 1863 р. — постав у «надзвичайному сяйві та ідеалі» [6].

Підкреслимо, що така увага до статутів не випадкова. Їх вбачали «конституціями» університетів. Дослідники нібито не помічали того, що статут 1804 р. не виконувався в усій своїй повноті, або ж того, що суттєві зміни в університетах середини 40-х та наприкінці 50-х років ХІХ ст., що були протилежними за своєю сутністю, відбувалися під час дії одного статуту — 1835 року.

Ліберальні настрої суспільства концентрувалися в університетах та фокусувалися на університетах. Саме тому в центрі уваги опинялися статuti, й особливо ті їхні параграфи, які визначали порядок управління університетами та межі університетського самоврядування. Інших позицій статутів нібито й не існувало, ними майже зовсім не цікавилися.

Суттєві зміни в історіографії питання відбулися в радянську добу. Разом з тим, як у минуле відійшла автономія університетів, університетська демократія стала відноситися дослідниками до розряду «буржуазної». Акцент був зроблений на аналізі соціально-економічних факторів та ролі класової боротьби в розвитку університетів. Л. П. Лаптева, характеризуючи особливості радянської історіографії, відзначає, що література про студентський революційний рух та діяльність окремих революціонерів в університетах настільки багаточисельна, «що складається враження нібито студенти в університетах займалися не освітою, а революційним рухом, представники ж пануючих класів та урядові кола спрямовували всі свої зусилля на придушення студентського руху, суспільної думки, наукових установ і т. п.» [7]. Безумовно, періодизацію за статутами при цьому було відкинуто. Довгий час усі університетські статuti трактувалися як реакційні. Наприклад, В. І. Орлов, порівнюючи статuti 1863 та 1884 рр., не помічав різниці між ними, а в заміні виборності ректора на призначення міністром (за статутом

1884 р.) не вбачав ані принципової, ані практичної різниці [8]. Безумовно, у радянську епоху, окрім кон'юнктурних праць, виходили друком й ґрунтовні дослідження. Серед останніх — праці П. А. Зайончковського, Р. Г. Еймонтової, Г. І. Щетініної, які підняли вивчення університетського життя на новий щабель [9]. Однак й у цих працях головний акцент було зроблено на кризових явищах. Вважалося аксіомою, що наука та освіта перебували в перманентній кризі. Якщо ж мова заходила про видатних вчених та педагогів, то це приписувалося лише їхнім особистим заслугам. Відповідно до цих постулатів, в основу періодизації історії університетів було покладено «етапи визвольного руху», або ж етапи кризи суспільного ладу в Російській імперії. Тому нерідко в працях з історії університетів розділи саме так й називалися (наприклад, «Харківський університет в період розкладу кріпацтва й розвитку капіталістичних відносин (1805–1860 рр.)», «Університетське питання в період другої революційної ситуації») [10].

Важливо відзначити, що як у дореволюційній історіографії, так й у радянській, при побудові періодизації історії університетів ігнорувалася історія університетської науки та освіти. Університети виступали перш за все барометрами суспільних настроїв, осередками суспільно-політичної боротьби. Безумовно, у подібній постановці питання є сенс, однак ігнорування внутрішніх чинників та етапів розвитку університетської освіти та науки, на наш погляд, значно збіднювало дослідницький спектр, призводило до однобічності при висвітленні зазначеної теми.

Прагнення та реальні спроби відійти від пануючих у радянській історіографії підходів спостерігаються лише з кінця 80-на початку 90-х років ХХ століття. Спочатку в працях цього часу відроджується інтерес до проблем університетської автономії, зокрема, до університетських статутів, які розглядаються як головні правові документи, що визначали внутрішній устрій та порядок діяльності університетів [11]. Разом з цим, вже в монографії Р. Г. Еймонтової «Русские университеты на грани двух эпох» спостерігаємо прагнення осмислити зміни в характері викладання, в організації та напрямках наукової діяльності [12]. А. Є. Іванов у праці «Высшая школа в России в конце XIX–начале XX вв.» поставив завдання дати характеристику різноманітних типів вищих навчальних закладів, які існували в Росії до 1917 року [13]. Безумовно, у центрі цього дослідження знаходилися університети, але важливо, що вони показуються на фоні інших навчальних закладів. Праця А. Є. Іванова чи не одна з перших, де було поставлено такі питання як фінансування університетів, система підготовки професорсько-викладацького складу, фахова структура спеціалістів вищої кваліфікації. Важливо відзначити, що автор намагався виважено підійти до аналізу ролі вищої школи в системі самодержавного ладу, зокрема, з'я-

сувати, якою мірою вона укріплювала існуючий режим, а якою, навпаки, сприяла визріванню умов, що його руйнували. А. Є. Іванов робить висновок, що вища школа Російської імперії, незважаючи на велику кількість проблем, що стояли перед нею наприкінці XIX–на початку XX ст., перебувала на підйомі.

У 1994 р. вийшла ще одна книга А. Є. Іванова «Ученые степени в Российской империи XVIII в.—1917 г.» [14]. Багато в цьому ж напрямку було зроблено трохи раніше Г. Г. Кричевським [15]. Ці праці дозволили дещо інакше подивитися не лише на розвиток науки в Російській імперії, але й на періодизацію історії російських університетів. Наприклад, з'ясувалося, що університетський статут 1884 р., який довгий час характеризувався як однозначно консервативний, що згортав усі ліберальні надбання статуту 1863 р., жодним чином не торкнувся системи атестації кадрів, тобто однієї з основ наукової роботи в університетах.

Такий висновок дозволив під іншим кутом зору подивитися й на розвиток університетської освіти. І. В. Чесноков звернув увагу на поступове упорядкування навчального процесу, що відбувалося з прийняттям кожного нового статуту, у тому числі й статуту 1884 р. [16]. Автор оцінює останній статут як більш високий щабель організації навчально-виховного процесу при всьому його консерватизмі в площині університетського самоврядування.

Таким чином, історіографія історії російських університетів є вельми показовою для ілюстрації зв'язку загальних рис розвитку історичної науки та тих схем періодизації, що були пануючими. Так, дореволюційна історіографія з її публіцистичністю та формально-юридичним підходом зосередила головну увагу на університетських статутах. Результатом став відповідний поділ історії російських університетів. У радянську добу на визначення критеріїв періодизації впливав класовий підхід. В історіографії російських університетів це виявилось в прагненні обов'язково вписати історію університетів у відповідні етапи суспільно-політичного руху. У пострадянські часи спостерігається поступове утвердження комплексного підходу щодо побудови періодизації історії університетів з урахуванням кількох чинників. Зокрема, відбувається усвідомлення дослідниками необхідності врахування особливостей розвитку науки та освіти. Важливою ознакою часу стали спроби визначити місце та роль університетів у освітній системі Російської імперії в другій половині XIX–на початку XX ст. Звичайно, зазначена комплексність ускладнює побудову періодизації. Не дивно, що нової схеми, яка б була відповідно аргументованою, дослідники поки що не запропонували. Але на сьогодні зрозуміло принаймні те, що за умови використання комплексного підходу межі етапів історії розвитку російських університетів не можуть бути хронологічно чіткими.

Література

1. *Герье В. И.* Университетский вопрос // Вестник Европы. — 1873. — № 4; *Усов С. А.* Рачители университетского устава // Вестник Европы. — 1873. — № 3; *Иконников В. С.* Русские университеты в связи с хором общественного образования // Вестник Европы. — 1876. — № 9–11; *Модестов В. И.* Университетский вопрос // Наблюдатель. — 1882. — № 2; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Пятидесятилетие Императорского Университета Св. Владимира. — К., 1884.
2. *Джаншиев Г. А.* Из эпохи великих реформ: Исторические справки: 4-е изд. — М., 1893. — С. 229–286.
3. *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки. — М., 1896. — Ч. 2. — С. 338.
4. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. — СПб., 1902; *Татищев С. С.* Император Александр II: Его жизнь и царствование. — СПб., 1903. — Т. 1.
5. *Вернадский В. И.* Об основаниях университетской реформы. — М., 1901; *Якушкин В. Е.* Из истории русских университетов в XIX в. // Вестник воспитания. — 1901. — № 7; *Никонов С. П.* Университетские реформы в России // Вестник права. — 1901. — № 9; *Виноградов П. Г.* Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. — 1901. — № 110; *Воробьев В. А.* К истории наших университетских уставов // Русская мысль. — 1905. — № 12.
6. *Вернадский В. И.* Об основаниях университетской реформы. — М., 1901. — С. 1.
7. *Лантеева Л. П.* История российских университетов XVIII–начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 годы) // Российские университеты в XVIII–XX веках. — Воронеж, 2000. — С. 3.
8. *Орлов В.* Параграфы и правила (Высшая школа в царской России) // Советское студенчество. — 1937. — № 8. — С. 20.
9. *Зайончковский П. А.* Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. — М., 1964; *Щетинина Г. И.* Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976; *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. — М., 1985.
10. *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет.* — Харьков, 1955; *Щетинина Г. И.* Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976.
11. *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на путях реформы: шестидесять лет XIX века. — М., 1993; *Сиверцева Л. Н.* Становление и развитие высшей школы Российской империи. — М., 1995; *Ла-*

- хович Е. С., Ревушкин А. С. Университета в истории и культуре дореволюционной России. — Томск, 1998 та ін.
12. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. — М., 1985.
  13. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX—начале XX века. — М., 1991.
  14. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII—1917 г. — М., 1994.
  15. Кричевский Г. Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России // История СССР — 1985. — № 2.
  16. Чесноков И. В. К вопросу о влиянии устава 1884 года на университетское историческое образование в России // Российские университеты в XVIII—XX веках. — Воронеж, 1999. — Вып. 4. — С. 67–68.

С. М. КУДЕЛКО

ІСТОРИЧНИЙ ЧАС УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Так само, як кожне фундаментальне відкриття у фізиці супроводжується створенням нової моделі часу [1, с. 162], зміни парадигми в гуманітарних науках приводять до нової інтепретації історичного часу.

Сьогодні в істориків у моді антропологічний погляд на минуле. Набули розвитку такі напрямки, як історія ментальностей, мікроісторія, історія повсякденності і власне історична антропологія. На цій основі проводиться своєрідна «інвентаризація» усього, що було досягнуто попередньою історичною наукою. Також переглядаються і схеми, що пов'язані з періодизацією історичного процесу. Ф. Арьєс відзначає, що явища, які ще вчора вважалися нашою сучасною історією, стрімко стають минулим, занурюючись в океан «іншого» [6, с. 28]. На цій основі по-іншому висвітлюються різноманітні епохи, їхнє місце в повсякденному історичному процесі. Новим, більш глибоким історизмом наповнюються праці служителів Клію. На наш погляд, почуття це природжене, як, наприклад, музичний слух або математичні здібності. Кожна людина їм наділена в більшій чи меншій мірі. Амплітуда відчуття історичного часу велика: від повного неприйняття до дуже загостреного вловлювання найменших його зрушень. Історик, що наділений таким чуттям, відразу помічає ту важковідчутну грань, що зникає, між дійсним і минулим, між різними епохами, чуйно вловлює він і неісторичні експлікації.

Проблеми періодизації тісно пов'язано з проблемами загального і особливого. При цьому, як тільки починається сходження від одиничного й особливого до спільного і загального, інакше кажучи, як тільки ми відкидаємо своєрідну історичну оболонку явища, так відразу втрачається його специфіка, його історична суть, зникає колорит епохи. Явище перестає бути конкретно-історичним. Таким чином, тільки діалектичний зв'язок одиничного, особливого, спільного і загального дозволяє нам охопити явище в усій його історичній повноті. Якщо ж, навпаки, історик не зходить до спільного і загального, то перед нами — строката картина одиничних неповторних фактів, опис яких, з одного боку, може зайняти читача, але, з іншого боку, не допоможе далеко просунути на шляхах пізнання минулого (дурна безкраїсть емпіричних фактів).

При аналізі історичного часу різних народів його асинхронність дозволяє нам бачити різноманітні темпи, ритми розвитку цих народів і ци-

вілізацій. При цьому зробити це непросто через те, що всі грані, рубежі в історії виявляються хиткими, умовними, що залежать, у тому числі, і від об'єкта нашого дослідження. Вони виявляються одними, якщо в центрі нашої уваги економічний розвиток, іншими — якщо ми досліджуємо політичну сферу, культуру і т. д. Політичному перевороту звичайно передують тектонічні зрушення в ідеології, форма державного устрою залежить від рівня розвитку продуктивних сил і т. п. Це — об'єктивна основа для конструювання різноманітних періодизацій і встановлення меж того чи іншого відрізка історичного часу. Наочний приклад: перехід від барокко до класицизму в Україні ніяк не був пов'язаний зі змінами в державному устрої. Таким чином, виходячи з одних умов розвитку суспільства, він пройшов ряд етапів, з інших — якісно не змінився. Мало сенсу шукати відповідь на питання: яка періодизація вірніша? Швидше за все, вони створювалися для різних цілей, і в основу їхніх системоутворюючих принципів було покладено різноманітні критерії. Це наочно демонструє ту істину, що суспільні процеси, що відокремилися, мають відносну автономність свого розвитку. З асинхронністю історичного процесу тісно пов'язано такі поняття, як «передове», «запізніле у своєму розвитку», «відстале» і т. п. характеристики.

Синтетичність поняття «історичний час» робить його аналіз непростою процедурою, де важливо усвідомити і наші сьогоденні прийоми і методи, методологічні регулятиви, за допомогою яких ми пізнаємо ту або іншу епоху. Академік Є. М. Жуков писав: «У теоретичному змісті співвідношення між науковою періодизацією історії і реального історичного процесу відповідає діалектиці взаємозв'язку логічного й історичного. Не можна цілком ідентифікувати ці два поняття, але не менше помилково протиставляти їх одне одному, тому що логічне, у остаточному підсумку, теж історичне» [4, с. 12]. Що означає «створити періодизацію»? Виходить, навчитися вимірювати історичний час, але не тільки вимірювати, але й розуміти його, що більш складна задача.

Довгий час українська історія не виділялася з російської або радянської історії. На неї повною мірою було поширено також періодизації історії Росії та СРСР, що створені на Заході в рамках євразійської концепції, концепції Дж. Тойнбі, дуалістична концепція Д. Білінгтона, «мятнікова» концепція Булларда і Карра та ряд інших. Останнім часом у всьому світі (і в нас у тому числі) стали більше уваги приділяти різноманітним періодизаціям і класифікаціям, створеним на базі цивілізаційного підходу, і в т. ч. розподілу народів на так названі «чоловічі» і «жіночі». Ряд дослідників схиляються до того, щоб бачити в українському етносі верховенство жіночого початку. Сучасна дослідниця М. Гримич відзначає: «Природа сакрального в українському традиційному світогляді і відповідно надприродного, божественного мають тен-

денцію до жіночої статі...» [5, с. 367]. Навіть у козацтві, унікальному для історії України явищі, був культ Покрови — військовий культ, у той час як у воєнізованих товариствах характерним був пошук покровителя в чоловічих божествах. Увага до гендерних проблем дозволяє чіткіше окреслити національний характер, побачити національні риси в несподіваному ракурсі.

Який історичний час українського народу? На якому відрізку символічного циферблата знаходиться сьогодні стрілка цього другого за чисельністю слов'янського народу? Відповіді на ці питання шукають політологи і соціологи, економісти і етнологи, не залишаються осторонь і історики.

Відомо: від країни до країни і від народу до народу історичний час тече неоднаково. Він то пришвидшується на переломних рубежах історії, то уповільнює свій біг, тупцює на місці, а то й починає текти назад. Що стоїть за розпадом СРСР у 1991 році? Настання на годиннику історії народів СРСР хвилини, коли вони досягли певного рівня зрілості, можливості (і необхідності) жити самостійно і коли стара оболонка у вигляді СРСР їм стала вже непотрібна або коли на тому же годиннику історичного часу російського народу пробив час переходу до громадянського суспільства (із посиленням початків самоврядування, децентралізацією, демократизацією і т. п.), і тоді наш народ і знайшов свою незалежність? «Молодому українцеві потрібно вчитися по-новому і знати, що не Україна одділилась від Союзу першою, а Росія вийшла з того Союзу РСР на два місяця раніше від України», — відзначає В. Я. Сватенко [3, с. 144–145]. Може бути, деякі наші сьогоденні проблеми — результат того, що незалежність наша країна знайшла в контексті глобальних змін у Східній Європі й у цьому сенсі вона була «приречена» на незалежність? Як у свій час, в епоху утворення централізованих держав, народи, що оточували Росію, фактично були приречені на те, щоб тим або іншим шляхом бути включеними до складу Російської централізованої держави. Тим часом, сучасна українська історична наука (як і її сестри в Грузії і Литві, Білорусі і Молдові і т. д.) запевняє, що незалежність — це, насамперед, результат національно-визвольної боротьби. Звідси та старанність при доборі прикладів і у вишукуванні імен, увага до репресованих, дисидентів, всіляких інакомислячих, для обґрунтування цієї тези — відмова попередній епосі в будь-яких позитивних рисах (по суті, це відмова визнання за історичним процесом його природньо-історичного характеру). У повному обсязі репродукується кліше правої американської і західноєвропейської політології про СРСР як «імперію зла». Цей підхід актуалізує і реанімує теорії вже минулих етапів історичного розвитку (теорії національної держави, «національної ідеї»,

особливого шляху і т. д.). У цьому ж ряду — пониження ролі народних мас за рахунок випинання всіляких еліт* (насамперед «національно свідомої»).

І це не випадково. Перехід до сучасних політичних націй можливий лише під керівництвом «еліти», тобто авангарду народу, що виробляє відповідну ідеологію, створює політичні структури, у широкому розумінні виробляє культуру нового часу, насамперед міську. Відбувається це в індустріальну епоху. В Україні — це період другої половини ХІХ і все ХХ сторіччя. Але якщо ми залишимо зараз без уваги другу половину ХІХ сторіччя, коли тільки склалися передумови сучасної української політичної нації (перша українська політична партія в Наддніпрянській Україні виникла лише в 1900 р.), то це — період ХХ ст. Період перетворення української нації з сільської на міську, період, коли маси опанували нормативну українську літературну мову (основи якої заклав Т. Г. Шевченко ще в середині ХІХ ст.) і яка в силу інертності українського історичного процесу ХІХ ст. прийшла до українського народу лише в результаті українізації 20–початку 30-х років минулого сторіччя. Саме в ХХ ст. відбулася консолідація української нації і в географічному, і в політичному плані, закріпилися такі атрибути державності, як столиця, зовнішні кордони і т. д.

Сьогодні Україна, у числі інших країн СНД, опинилася в групі держав із «економікою, що наздоганяє». А втім, це останнє твердження дуже умовне: тому що глибока системна криза в усіх галузях життєдіяльності суспільства, що охопила нашу батьківщину наприкінці ХХ ст., продовжується, і наша економіка нікого не наздоганяє. Історичний час уповільнив свій біг.

Причина такого положення значною мірою криється в ментальності нашого народу (принаймні, його політичного істеблшменту), коли вихід з історичної безвиході намагаються знайти не на шляхах синтезу досягнень раннього соціалізму з елементами так званого «постіндустріального суспільства», а в запереченні перших і в прагненні повернутися до вихідного історичного часу — буржуазного суспільства індустріального типу. Таким чином, «переграти» історію, мовби наново пройти шлях свого розвитку у ХХ ст.

Що може дати Україні, її народу «повернення» у дорядянські часи? Воно може, в принципі, відкрити шлях або (1 варіант) до раннього соціалізму (шлях пройдений і відкинутий), або (2 варіант) до тоталітарної диктатури, заснованої на національній ідеї — у сучасному світі цього Україні не дозволять зробити зовнішні сили (якщо внутрішній стримуючий чинник не спрацює), або (3 варіант) шлях до постіндустріального

* Слід відзначити: у радянські часи значення політичних та інших еліт недооцінювалося.

суспільства. Але для останнього, найбільш прийняттого шляху потрібно відродити деякі риси старого соціалізму (звичайно, на новому рівні). Ось проти цього і повстає ментальність. Звідси стагнація, крутіння на місці, безперспективність реформ, що проголошено. Свідомість значної частини українського народу усе ще відбиває епоху кризи раннього соціалізму і боротьби за його (раннього соціалізму) подолання. І все ж на наших очах відбувається становлення сучасної української політичної нації, серцевиною, ядром якої є традиційний український етнос. Новий за змістом спільності «старі» українці передадуть у спадщину свою назву, мову і територію, але не дадуть виняткової генетичної кровності з теперішнім українським етносом. Українцем буде вважатися кожен, хто має українське громадянство.

Одна з перешкод на шляху перетворення українців у політичну націю — те, що не завершився процес консолідації українського народу: історичний час західних українців, який очевидно інший ніж у східних. Саме Галичина є сьогодні вектором внутрішньополітичного розвитку в напрямку створення національної держави, на інших територіях України переважають тенденції, що пов'язані з вибором різноманітних варіантів розвитку в напрямку до громадянського суспільства. Ці дві тенденції вигадливо переплітаються, й у результаті «ідеологія» держави носить еkleктичний характер (див., наприклад, чинну нині Конституцію України).

Якщо звернутися до лінійних схем розвитку, то можна визначити місце українського народу на висхідній лінії, що сходить до сучасної політичної нації.

Сучасна українська історична наука (значною мірою інтуїтивно) шукає доленосний історичний час свого народу і знаходить його в державі Богдана Хмельницького, у Київській Русі, у національній революції 1917–1921 рр. Вона зв'язує цей час перш за все з проблемою здобуття незалежності, тобто тільки з політичною складовою. А втім, національна держава — аж ніяк не відкриття нашого народу; «відкриттями» можуть бути ті форми існування суспільства, що, володіючи рисами самотності, як правило, потім повторюються в інших частинах нашої планети.

Ще одна обставина. Як нам ставитися до того факту, коли в одних сферах життєдіяльності суспільство робить прорив уперед або навіть якщо якась окрема особистість досягає у своїй творчості нових, не бачених людством раніше результатів? Виходить, творчість цієї конкретної особистості і є її історичний час, що збігається з календарним. Широко поширене твердження «такий-то обігнав свій час» — не більш, ніж метафора. Навіть найяскравіша в історії людства особистість не може обігнати свого часу, а може лише з максимальною повнотою його відбити. Долі таких людей звичайно складаються трагічно (чим більш

відстале суспільство, у якому їм доводиться діяти, тим більше нерозуміння і протидії вони зустрічають на своєму шляху). Звідси ж і погляд на еміграцію найчастіше як на пошук окремими індивідуумами і цілими прошарками населення територій, де їхній соціальний час виявиться в близькорідній обстановці. Наприклад, міграція в XVIII–XX ст. багатьох представників творчої еліти України до Петербурга і Москви, тому що на батьківщині вони не мали умов для розкриття талантів. Цікаво відзначити: коли в наш час установився діалог між українцями незалежної держави і представниками діаспори, то з'ясувалося, що в них різний історичний час. Українці діаспори не поспішають повернутися на землю батьків і дідів, а жителі України з подивом виявили, що, незважаючи на весь вплив «русифікації» і «советізації», їхні співвітчизники стоять ближче до традиційного типу українця, ніж побратими в діаспорі.

Вважають, що історичний час у українців більш нерухомий, ніж у більшості їхніх навколишніх і черезполосно з ними мешкаючих народів. Споглядально-мрійливий тип українця добре відомий нам із класичної літератури. Як образно висловився Г. Водичка: «Україна — це капище незворушних мудреців. Наш головний ритуал — наполегливе очікування безплатного дива. Кажуть, під лежачий камінь вода не тече. Українці з цим не згодні. Ми триста років сидьма сиділи в центрі Європи й чекали самостійності. Бог не стерпів цього зухвальства і вчинив диво. Задоволені результативністю своєї релігії, ми чекаємо інших див. Причому, процвітання й добробуту» [2].

У наведеній цитаті дуже рельєфно проступає ще одна риса української ментальності — амбівалентність при сприйнятті минулого, причому маятник самооцінки розгойдується дуже енергійно: від невтримного самовихваляння до самознищення, що юродствує. Показово, що автор вищенаведеної цитати «недогледів» за останні 300 років (чому не 500? Певне, виключав епоху Визвольної війни) період соціальної перебудови світу, розпочатий у XX в., у який українцям належала одна з перших ролей. Таким чином знищуються найцікавіші сторінки нашої історії.

Для української історіографії характерним є не констатуючий, а пояснюючий (який часто виправдовується) характер інтерпретацій вітчизняного історичного процесу. А втім, ця обставина створює умови для широкого використання компаративістських підходів, що є сильним боком вітчизняної історіографічної рефлексії.

Отже, роблячи підсумки, можна стверджувати, що усвідомлення свого історичного часу — найважливіша задача, що стоїть перед нашим народом, а на основі цього необхідно не тільки виробити правильне ставлення до свого минулого, але й ясніше бачити перспективи майбутнього. Допомогти йому зробити це покликана історична наука.

Література

1. Казарян В. П. Понятие времени в структуре научного знания. — М., 1980. — 176 с.
2. Цит. за кн.: *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). — К., 2000. — С. 374.
3. *Сватенко В. Я.* Історія Слобідщини і новочасні пошуки. Концепції висвітлення минулого східного регіону як складової частини Української держави // Освітні традиції Слобожанщини на межі тисячоліть. — Харків, 2001. — С. 144–149.
4. *Жуков Е. М.* К вопросу о критериях периодизации истории // Новая и новейшая история. — 1979. — № 1. — С. 3–12.
5. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). — К., 2000. — 379 с.
6. *История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в образах и рефератах.* — М., 1996. — 255 с.

А. Д. КАПЛИН

ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ РУССКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ XIX–начала XX вв.

Даже беглый взгляд на историю общественной мысли приводит к выводу, что ее периодизация (там, где она уместна) является делом необходимым и полезным (иллюстрацией тому являются и довольно острые фрагменты статьи Л. В. Таран в предыдущем выпуске Харьковского историографического сборника [1, с. 39–40]). Но конкретные опыты редко когда принимаются без критики и скептицизма. Не потому ли так характерны для отечественной пореволюционной историографии XX в. дискуссии (причем порой многолетние: см. напр. «Вопросы истории» 1954–1956 гг. и т. д.), где наряду с периодизацией самого исторического процесса неизбежно затрагивается и история общественной мысли. О некоторых актуальных проблемах методологии и историографии периодизации на материале русской общественной мысли XIX–нач. XX вв. и пойдет речь в данной статье.

Периодизацию (как метод) недостаточно сводить только к приемам и способам познания. Под ней прежде всего точнее понимать путь, принятый с целью получения более достоверного знания, которое тоже, в свою очередь, нельзя считать абсолютно достигнутой истиной (напомним мысль А. П. Флоренского о том, что «всякое суждение и всякое умозаключение в области исторических наук есть суждение с коэффициентом вероятности» [2, с. 546]). Т. е. обращение к любому конкретному методу уместно и оправдано в тех случаях, когда уже испытанные пути, способы, приемы не дали удовлетворительного ответа и объективные (в идеале) потребности (в совокупности со многими другими факторами, как-то: воздействием на историческую науку и конкретного ученого политики, идеологии, общественного сознания, «духа времени», различных традиций и т. д., в сочетании с личными мотивами, целями, способностями, возможностями и т. д.) заставляют искать и опробовать новые. При этом важнейшее значение имеют принципы как исходные категории.

Советская историческая наука со временем определилась с тем кругом принципов, которые она признала не просто «своими», но именно «истинно научными» (ибо они были сформулированы, как считалось, на основе самой передовой теории). Но эти же принципы (коммунистической партийности, историзма, объективности), как и другие, были известны значительно ранее. Другое дело, что тотальность их трак-

товки и применения в предшествующие времена ни в какое сравнение не могла идти с тем, что происходило в советский период. В условиях подавления могущей себя свободно выразить научной мысли, организуемые и направляемые дискуссии о периодизации исторического процесса и самой науки приводили к тому, что периодизация зачастую использовалась для закрепления установленных господствующей идеологией догм.

Так, предшествующий катастрофическому падению (1917 г.) русской народности и государственности столетний период стал рассматриваться с точки зрения трех этапов «освободительного движения в России», где на каждом отрезке были указаны наиболее «прогрессивные» (т. е. наиболее поработавшие на ниве разрушения ненавистных духовно-народного устройства и государственного строя) деятели и направления. Им-то и придавалось главным образом первостепенное значение, хотя не забывались представители и иных течений, также способствовавших если и не «Революции» в целом (в определении Ф. И. Тютчева), то ее основному стремлению.

Но принцип марксистской коммунистической партийности, с его воинствующим в первую очередь антихристианством (см. не потерявшую своего значения статью С. Н. Булгакова «Карл Маркс как религиозный тип» [3]*), проведенный последовательно, бескомпромиссно и непротиворечиво неизбежно должен был привести к полному уничтожению основанной на этой традиции русской общественной мысли. Это предполагалось как дело ближайшего времени. Что же касается ее дореволюционной истории, то тут задача была интеллектуально сложнее. Ведь даже такие величины «освободительного движения», как В. Г. Белинский и А. И. Герцен, были всего лишь «разочарованными» (имеем в виду осмысление А. В. Михайловым термина из ранней работы К. Маркса «К критике гегелевской философии права»), т. е. «раз-» «очарованными». А от этих «чар» освободиться было не так-то просто, достаточно вспомнить «позднего» Герцена или монархиста (но бывшего революционера) Л. Тихомирова.

То есть, конкретная обстановка России XIX–нач. XX вв. и действительно существовавшая в ней общественная мысль даже при самом грубом насилии над исторической жизнью и памятью не могли полностью более-менее непротиворечиво поместиться в предложенной периодизации (явный несправедливый интерес к тому, что напишут в СССР об исторической России проявляла эмиграция [см. напр.: 5, с. 146–159]). Естественно, что макропериодизации потребовались иные схемы, вы-

*Справедливости ради, заметим, что антихристианство было характерным и для многих других мыслителей, поэтов и т. д. предшественников, современников К. Маркса, например, Гете [см.: 4].

нужденные считаются со сложным историческим контекстом. Приходилось учитывать и существующие литературные репутации (попытки их исследования в начале 20-х годов XX в. предпринял И. Н. Розанов [6]). И они не только не были отвергнуты победившей методологией, но и довольно внешне формально непротиворечиво вписаны в «борьбу идей и направлений» (на что М. М. Бахтин позднее заметил: «...из необозримого мира литературы наука (и культурное сознание) XIX века выделила лишь маленький мирок (мы его еще сузили). <...> Мы обедняем прошлое и не обогащаемся сами. Мы задыхаемся в плену узких и однотипных осмыслений» [7, с. 364]). Так была взята на вооружение уже существовавшая в дореволюционное время схема о противостоянии «западничества» и «славянофильства» как одна из основных проблем общественной мысли середины – второй половины XIX столетия.

Следовательно, утверждавшиеся с 20–30-х годов XX в. воззрения на периодизацию русской общественной мысли не были лишь выдумкой советских историков. До них были работы «первого русского марксиста» Г. В. Плеханова, который сам был лишь одним из продолжателей сказанного задолго до него революционными демократами и «западниками» вообще, которые (как Герцен) хоть и говорили, что у них со «славянофилами» «сердце билось одно», но, конечно, в духовном смысле их разделяла «церковная стена».

Но в утвердившейся периодизации русской общественной мысли в связи с историческим процессом вообще не все (формально и по сути) является в целом неверным (и 1825 г., и 1861 г., с каких оснований ни исследуй, а вехи заметные). Тонкость в другом: какова эта связь мысли с другими факторами, как она проявлялась в действительности, насколько органично и корректно это учитывается исторической наукой и для утверждения и обоснования каких положений потом используется. В рассматриваемом же нами вопросе принципами и критериями периодизации были избраны такие понятия, которые воинственно сознательно были направлены на искажение истинного положения дел.

В итоге самое обоснованное и укорененное в русской православной традиции направление, к которому «злохитростно» (выражение Д. А. Хомякова) Белинский и другие противники приставили кличку «славянофильства» (и которое же сами представители этого направления, его истинные продолжатели и отстаиватели, называли не иначе как «православно-русским», «исчерпывательно» разработавшим «сущность культурной русской народности» [8, с. 188], было объявлено порождением лишь конкретных условий 30–50-х годов XIX столетия. С изменением же этих условий было констатировано, что славянофильство «загнило», «выродилось» и «умерло», а поэтому «поминки по славянофильству» начали справлять чуть ли не сразу после кончины даже еще не всех его «творцов».

В конце концов в предреволюционной историографии возобладали мнение о наличии нескольких (по крайней мере двух) «славянофильств»: «раннего», «классического», «истинного» (но, конечно, не в смысле признанного за истину или соответствующему истине) славянофильства в лице лично честных, искренних, благородных, но почти во всем (кроме желания отмены крепостного права да требования свободы слова) заблуждавшихся мечтателей в лице А. С. Хомякова и его приятелей, и славянофильства «позднего» («эпигонов», «националистов», «панславистов», явно слепых ретроградов, а то и «обскурантов»). Естественно, что при таком подходе к так называемому славянофильству и внутренняя периодизация подчинялась раз и (как считалось) навсегда заготовленному трафарету.

Наиболее вдумчивые историки (такие как К. Н. Бестужев-Рюмин, М. О. Коялович и нек. др. [9, 10]) пытались противостоять явно необъективной в отношении славянофильства тенденции, становящейся почти общепринятой в историографии конца XIX в. Но изменить ее было чрезвычайно сложно. Ибо связано это было с гораздо более глубинными процессами. Очень показательны в этом отношении рассуждения и деятельность П. А. Флоренского. Он полагал, что XIX в. как век исторической критики «изменил характер неверия против Церкви и из области философии перенес борьбу в область истории», в итоге «критика знания» произвела в XX в. «критику методов знания» [2, с. 544, 545]. Глубоко осознавая значимость предания и отрицательно относясь к «самочинности» в культуре, П. А. Флоренский в славянофилах с их соборностью сознания (являющей себя как «преемство») усматривает наиболее «здоровое и жизнеспособное» из всех направлений [11, с. 469]. А потому он считает, что и «преемство самого славянофильства не может не быть в этом понимании жизни непременным требованием, почти критерием истинности» [12, с. 557]. Неудивительно, что, став в 1912 г. редактором «Богословского вестника», П. А. Флоренский предполагает привлечь к сотрудничеству в журнале одними из первых Д. А. Хомякова (сына А. С. Хомякова) и Ф. Д. Самарина (племянника Ю. Ф. Самарина).

Отметим весьма о многом говорящие не случайные факты: как накануне 1861 г. почти все «зовомые» славянофилы (за исключением Ю. Ф. Самарина) сошли в могилу, так и в годы революции (или чуть раньше) их дети, родственники (немногие другие продолжатели и хранители духа «православно-русского направления») закончили земной путь. В следующие два десятилетия историкам было не до них. Шла борьба за утверждение марксистской методологии, а ее союзниками и помощниками из середины века предшествующего могли быть и стали западники.

О славянофилах же заговорили лишь в начале Второй мировой войны. Но периодизация (с отнесением «зарождения» и «начала» «славянофильства» к концу 30-х годов XIX ст., делением на «раннее» и «по-

зднее» и т. п.) оставалась в дальнейшем практически неизменной [13, с. 88–89] (внутренняя, более детальная периодизация не в счет, тут и в дальнейшем продолжалось обсуждение нюансов, но оно не влияло на существо подхода [14, с. 85–91]).

В последнее десятилетие интерес (особенно среди филологов, философов, культурологов) к славянофильству резко возрос (в картотеке автора, составленной при участии проф. В. А. Воропаева, насчитывается более сотни названий этих исследований). И нельзя не обратить внимание на то, что некритически воспринятые традиции периодизации славянофильства продолжают существовать в современной историографии, что, конечно же, не способствует более углубленному пониманию русской общественной мысли.

А между тем накопилось немало число весьма важных положений, могущих кардинально изменить понимание русской мысли и естественно отразиться на критериях ее периодизации. Это и наследие по методологии, терминологии истории П. А. Флоренского, и полные глубоких мыслей труды А. Ф. Лосева, и культурологические и историософские работы М. М. Бахтина, А. В. Михайлова, М. В. Назарова, почти не прочитанное наследие целого ряда других почти не упоминаемых мыслителей, о чем весьма квалифицированно в последнее время сказал Н. П. Ильин [15].

В данной статье мы не коснулись других течений и направлений русской общественной мысли, будь то теория «официальной народности», «почвенничество», «народничество»... Да и вопрос о славянофильстве неизбежно побуждает говорить о проблеме «украинского славянофильства», взаимоотношениях П. А. Кулиша, М. А. Максимовича, Т. Г. Шевченко и др. с «московскими славянофилами». Но и сказанного, видимо, достаточно для того, чтобы убедиться, сколь непросто (несмотря на обманчивую видимость) метод периодизации, неосторожное пользование которым может привести (и приводит) к искажению представлений как самих ученых, так и доверившихся им читателей.

Литература

1. Таран Л. В. Школа «Анналів», сучасні підходи в історичній науці (закінчення) // Категоріальний апарат історичної науки. Харк. історіогр. зб. — Вип. 4. — Харків, 2000.
2. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины (II). — М., 1990.
3. Булгаков С. Карл Маркс как религиозный тип // Наш современник. — 1990. — № 11.
4. Соловьев С., свящ. Гете и христианство // Богословский вестник. — 1917. — № 2–3, 4–5.
5. Федотов Г. П. Православие и историческая критика. Александр Невский и Карл Маркс. Как Сталин видит историю России? // Вопросы философии. — 1990. — № 8.

6. Розанов И. Н. Литературные репутации. Работы разных лет. — М., 1990.
7. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — 2-е изд. — М., 1986.
8. Хомяков Д. А. Православие. Самодержавие. Народность. — М.: МОНРЕАЛЬ, 1983.
9. См. Шмурло Е. Очерк жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина. 1829–1897. — Юрьев, 1899.
10. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. — Изд. 3-е. — СПб., 1901.
11. Несколько писем Ф. Д. Самарина к свящ. П. А. Флоренскому // Богословский вестник. — 1917. — № 4–5.
12. Феодору Дмитриевичу Самарину от друзей // Богословский вестник. — 1916. — № 10–12.
13. Дмитриев С. С. Славянофилы и славянофильство (Из истории русской общественной мысли середины XIX века) // Историк-марксист. — 1941. — № 1.
14. Цимбаев Н. И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). — М., 1986.
15. Ильин Н. П. Трагедия русской философии // Москва. — 2001. — № 3–8.

РОБЕРТ ТУРСТОН

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЕ: ВОПРОСЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРАВОВЫХ НОРМ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ

Просвещение — это слово грандиозных претензий. На Западе трудно избежать этих притязаний. Но те, которые принимают термин Просвещение, понимают его как описание реального, глубокого изменения и в мировоззрении, и в практике XVIII века. В Западной Европе люди этой эпохи считали, что именно они занимают высшую моральную и политическую позицию по сравнению с людьми прошлого как в этом регионе, так и в сравнении с людьми всех остальных частей мира. «У нас свет, у вас нет». Просвещение представляет собой разрыв со старыми привычками, со старым стилем мышления, с суевериями. Слово «цивилизация» в современном смысле возникло только в XVIII веке. Довольно быстро стали достоянием умов великих философов понятия «разум» и «наука». При сохранении формулировки «Эпоха разума»* западные учебники для студентов, уже не говоря о газетах и журналах, обычно подчеркивают роль «похода разума» как центральную характеристику Просвещения** . Отголоски этих притязаний философов звучат и сегодня. Но если даже на секунду подумать о «разуме» как противоположности «суеверию», то поймем, что и перед Просвещением люди не действовали без разума. Ибо или жители Запада были раньше просто сумасшедшими и не имели контакта с реальностью (но тогда как они могли что-либо строить, что-либо создавать?), или они в действительности опирались на разум, но в рамках своего понятия мира [1]. Разум являет собой попытку рассуждать о феноменах мира на основе логики. Если кто-нибудь всю жизнь слышит о дьяволе, видит картины с его изображением и знает о многих происшествиях, которые легко объяснить деятельностью сатаны (можно заменить эти слова другими, например —

* Так эпоха была описана в популярной серии Will and Ariel Durant, *The Story of Civilization*. — New York: Simon and Schuster, 1935–1967. Том 7 назван: *The Age of Reason Begins*; том 4: *The Age of Faith*.

** См., например, Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization*, 2nd ed. — Minneapolis: West Publishing, 1994. — P. 597–598. Автор признает, что философы наследовали многие идеи из более ранних периодов, но не видит никакой иронии в слове «Просвещение». Одна из работ последнего времени для студентов и широкого читателя также рисует Просвещение как свет, разгоняющий темноту суеверия и предрассудков; Margaret C. Jacob. *The Enlightenment: A Brief History with Documents*. — Boston: Bedford/St. Martin's, 2001. — P. 3.

«враги народа»), тогда ссылки на дьявола имеют смысл; они — логические размышления. Мы все живем и думаем в сети символов и знаков и рассуждаем при помощи этих символов. Даже не анализируя место концепции разума в древнем мире, нужно только прочитать, например, «Инферно» Данте, среди многих других работ эпохи Возрождения, чтобы встретить очень часто слово «разум» и расположение этого качества в верхнем ряду человеческих характеристик.

На другой стороне медали очень гибкий термин «суеверие». Густав Ябода написал, что «нет объективного способа отличать «суеверие» от других типов Веры и «действия». Суеверия зависят от времени и места; они основываются только на идеях и практике, которые в данный момент «благоразумные» люди считают неприемлимыми [2, p. 9–10].

Конечно, в Просвещении проявились гении. Но они были не только мастера по своему вкладу и без сомнения важным достижениям, а также по своему «маркетингу». Самым ярким примером этой тенденции является Вольтер. Он был храбрым, сидел в тюрьме из-за своих убеждений, но он также сильно польстил памяти Петра Первого и живым Екатерины II и Фридриху II. Такие писатели, как Вольтер и Чесаре Беккария, представили себя как открывателей разума, победителей над темнотой. Они были одновременно крупными мыслителями и способными публицистами, которые могли замолвить слово и о себе.

Теперь посмотрим на Просвещение как на серию проектов, не всегда новых, предстающих скорее как разрыв с прошлым. Среди этих проектов можно назвать, например, поход против власти и влияния католической церкви; «открытие» Восточной Европы как противоположности Западу — места нахождения «цивилизации» [3]; кампания против пыток; попытки классифицировать всё и всех, и включая «расы»; возведение разума в роль нового культа.

Было полезно создать фольгу для новой концепции Западной Европы и ее цивилизации. Эта фольга состояла из сконструированной «Восточной Европы», которая раньше просто не существовала в языке мира, и из изображения прошлого Запада в черном цвете. Однако следует заметить, что в продвижении своих «проектов» Просвещение много раз проходило через ворота, которые были уже наполовину или почти полностью открыты.

Необходимо обратить внимание и на другие вопросы, из которых самые главные касаются связей между критикой пыток, Просвещением и «Научной Революцией» (сама по себе, конечно, еще одна главная гордость Запада). Ограниченность объема статьи позволяет обсудить только два аспекта общей темы: во-первых, изменения в применении пыток и в отношении к ним; во-вторых, в связи с этим, изменения в криминальных процессах и законах Западной Европы в течение XVII–XVIII веков. Философы особенно акцентировали внимание на пытках

как темной практике средневековья, говоря, что пытки связаны с суеве-рием и невежеством.

На самом деле широкое использование пыток в Европе уже начало исчезать в XVII веке. Чтобы понять что произошло в этом отношении и почему, необходимо кратко осветить цель пыток. Интересно и важно наметить, что мучения не всегда были частью юридической процедуры на Западе. До XIII века судьи опирались на волю Бога, якобы показанную знаками, например, в виде результата поединка или «суда Божьего», посредством прикосновения к раскаленному железу и определения степени ожога.

Однако прочие испытания не были результатом суеве-рия. Во-первых, они были использованы только при отсутствии прямых доказа-тельств вины. Во-вторых, суд определял процедуру в зависимости от степени подозрений и, конечно, социального статуса обвиняемого. Т. е., если обвинения были недостаточны или у обвиняемого в целом была хорошая репутация, тогда ему выносили не очень горячее железо, только на несколько шагов и т. п.

Пытки возникли в судах материковой Западной Европы (Англия всегда следовала по своему пути, с судьями и без официальной пытки, но это другой вопрос) в XIII веке; они были твердо установлены к XVI. Какова цель этого изобретения? Появление судебных пыток было тесно связано с введением нового типа суда — «романо-инквизиционного». Такой суд возник на Западе по нескольким причинам: старая обвини-тельная система зависела от инициативы частных людей, а не от госу-дарства. Поэтому никто не обвинил бы другого без очень солидного до-казательства или важной социальной причины. Был также принцип *lex talionis*, который гласил, что тот, который обвиняет другого, но не может доказать свое обвинение, должен быть испытан тем же самым наказани-ем, что и осужденный преступник за данное обвинение. Например, чело-век выдвинул обвинение против другого в убийстве свободного гражда-нина, но суд решил, что второй не виноват; тогда первый наказывался смертью. Разумеется, этот принцип отговорил многих от обвинений в первую очередь.

Новые инквизиционные суды забрали ответственность за обвинения от частных людей и передали ее в руки государства. Этот шаг был один в процедуре усиления власти государственного аппарата вообще. С этого времени суды брали на себя большую ответственность за принятие ре-шения. Теперь приговоры были результатами осуждения людей, а не Бога (и это в «эпоху Веры»!), эти суды должны были внимательно искать доказательства.

Но при этом возникла проблема. Что является достаточным доказа-тельством, особенно в случаях, когда речь шла о смертной казни? Надо иметь в виду что в средневековье и до XVI века в Западной Европе

существовало только несколько способов наказания: ссылка, клеймо, смерть. Не было средних мер, в частности, тюрьмы. Экстренные меры требовали «абсолютного доказательства». Таким доказательством стало или донесение двух прямых свидетелей или признание. Это предпо-ределило возникновение давления с целью добыть признания пыткой.

Впрочем, кодексы законов того времени признавали, что пытки были не совсем желательным способом добыть или утвердить доказательство. Императорская Каролина, 1532, и французский эдикт в Виллер-Котре, 1539, попытались ограничить пытки. Чтобы судья приказал применить пытки, должны были быть *indicia* (указания) на то, что в этом случае идет речь о серьезном преступлении. Например, труп Оскара найден с ножевыми ранениями. Фриц вчера ссорился с Оскаром; под кроватью Фрица найден кровавый нож. Вот *indicia*, предлагающее, что Фриц свя-зан с убийством. По закону только при таких знаках подозрительности (включая общую плохую репутацию) и если Фриц не признается, мож-но «поставить вопрос» с помощью пыток. Наконец, если кто-либо был осужден на смертную казнь и казалось, что в его донесении есть проти-воречия, тогда также было возможно применить пытку [4].

Надо еще раз подчеркнуть, что в законах были такие ограничения пыток. Но на практике местные деятели решали сами, что делать с подо-зреваемыми. Каролина, больше того, дала местным авторитетам право, которое было невозможно забрать у них, во всяком случае, они могли действовать в соответствии со старыми местными традициями.

Изменения, которые произошли в общем положении, сильно повлия-ли на эту картину. К концу XVI века появилась тюрьма вместо времен-ного заключения в замках и т. д. в Нидерландах, вскоре стали использо-ваться галеры как способ наказания. Эти меры наказания были средними и, следовательно, имели смирительные эффекты в судах. Следова-тельно, стало возможно судить кого-либо на базе меньшей доказательности (в действительности — на частичном доказательстве). Таким образом, поле «разумного доказательства» расширилось [5]. Всегда принцип ра-зума царствовал в процессах, но с приходом новых тюрем и галер значе-ние и применение разума изменились. И, в свою очередь, необходи-мость в пытках также сократилась.

Охота на ведьм также играла важную роль в этой истории. В тех местах, где охота достигала больших масштабов, скажем, 20 человек или больше в довольно короткий период, часто система доказательства «взры-валась». Стало очевидно, что в таких случаях можно было схватить вся-кого, мучить его (скорее, ее) и достать «признание». Тогда было ясно даже судьям XVII века, что они не могут отличить невинных от винов-ных. Как жаловались магистраты городка Роттенбурга (Германия) в 1585 году (после того как они сожгли 20 женщин за 8 лет), что с таким темпом скоро не останется ни одной женщины в районе. В Германии

постепенно перестали наказувати за ведовство, тому що «не знали», хто був ведьмою [6]. В Салеме, Массачусетс, була «большая охота» в 1692 году. А в следующем году члены суда заявили, что они трагически ошиблись; в более спокойный момент они признались, что раньше на самом деле доказательств «было недостаточно, чтобы решать судьбу любого человека» [7, р. 132–133].

Критика пыток на континенте Европы стала регулярной из-за того, что пытка давала ненадежную информацию. Пытки были более испытанием воли, чем свидетельством правды [8]. Под давлением явных проблем с большой охотой на ведьм этот вопрос стал гораздо более острым. В 1631 Фридрих фон Шпей, немецкий иезуит, опубликовал *Cautio Criminalis*, в котором он заявил, что в процессах ведьм были осуждены «бесчисленные невинные каждый день». Любой человек мог стать жертвой, потому что пытка была «всемогуща» [7, р. 152–153]. За 120 лет до пика Просвещения европейские мыслители выразили глубокую критику использования пыток в криминальных случаях. Правда, некоторые писатели, в частности судья и профессор Бенедикт Карпцов из Лейпцига, поддерживали пытки как необходимый способ добыть информацию от обвиняемых. Его книга *Practica regum criminalium* (Практика по делам криминальным), 1653 года, была затем издана девять раз (до 1723 года) [9, р. XXXVIII], но уже во время ее первого явления количество процессов ведьм на Западе все падало; вершиной пламени стало десятилетие 1620–1630 гг. Но даже раньше стороны в прениях были уже ясно видны: в одном лагере те, которые указывали на опасность от ведьм и настаивали на самых решительных мерах против них; в другом лагере те, которые видели меньшую угрозу в действиях ведьм и большую проблему для населения и юстиции в пытке.

Так что, когда Беккария опубликовал свой труд о преступлениях и наказаниях в 1764 году и когда его соотечественник и внук Алессандро Манзони издал Колонну Позора в 1842 году [10, р. 30–35, 103], они добавили важные новые, но вряд ли совсем оригинальные доводы к уже существующей критике пытки как бесполезной и вредной практики.

Можно продолжить эту аргументацию до охот на ведьм вообще. Вольтер выбрал «охоту» как блестящий (или, скорее, самый темный) пример безрассудности средневековья. Для него охоты были «покушения юридические», «варварство абсурдное» из «полудикого времени» [11, р. 520, 522]. Но на самом деле критику «охоты» на той же самой базе можно датировать по крайней мере 1563 годом, когда голландский врач Йоган Вейер изложил свой *De praestigiis daemonum* (О хитростях бесов), в котором он много раз утверждал необходимость искать надежное доказательство для любого преступления, настаивал, что полагаемые действия ведьм были физически невозможны, и осуждал пытки. Вейер очень любил слово «разум» [12]. Можно также цитировать произведения Ред-

жиналда Скотта (Англия), 1584 года, и Мишеля де Монтеня (Франция) 1588 года [13]. Вольтер мало открыл в этой области европейской жизни. Его представление об истории получило широкую известность в результате роста грамотности публики, читающей новую литературу и комментарии.

Не было бы совсем справедливо считать Просвещение огромной хитростью. Но в то же время надо признать, что философы очень успешно «маркетировали» свои взгляды, которые часто были далеки от оригинальных идей. До настоящего момента мир действует под влиянием картины Просвещения, в которой «наука» под флагом «разума» предоставляет моральное и политическое превосходство Западу. Но подробный осмотр достижений Просвещения показывает, что часто наука того периода была фальшивой или показной. Глубокие изменения к лучшему в жизни Запада (как, например, в отношении пыток) произошли скорее из-за конкретных и практических причин как плод усилий знаменитых и простых людей.

Совсем недавно один британский редактор и публицист написал, что на Западе до сих пор есть много «даров Просвещения», таких как свобода личности и возможность думать для себя, работать как и где угодно. Вольтер, в частности, является «героем» редактора [14, р. 90]. Наверно, это будет всегда мнением западной публики и даже многих ученых. Этот очерк предложил другой взгляд, частично с надеждой на то, что мы с большей временной перспективой можем смотреть на историю Просвещения. Если мы — люди западной цивилизации, дети Просвещения, то у нас глубоко смешанное наследие. Переоценка вопросов периодизации Просвещения дает нам возможность проникнуть более глубоко в менталитет наших предков и понять лучше роль разума в XVII веке и даже в наши дни.

Литература

1. *Stuart Clark*. Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe. — New York: Oxford University Press, 1997.
2. *Gustav Jaboda*. The Psychology of Superstition. — London: Allen Lane/Penguin, 1969.
3. *Larry Wolff*. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994).
4. *John B. Langbein*. Torture and the Law of Proof: Europe & England in the Ancien Regime. — Chicago: University of Chicago Press, 1977; и *ero Prosecuting Crime in the Renaissance: England, Germany, France*. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974.
5. Эта дискуссия основана на *Richard Kieckhefer*. European Witch Trials: Their Foundation in Popular and Learned Culture, 1300–1500. —

- Berkeley: University of California Press, 1976 и Langbein, *Torture and the Law of Proof*.
6. *B. C. Erik Midelfort*. *Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684*. — Stanford: Stanford University Press, 1972. *И см. Wolfgang Behringer*. *Witchcraft Persecutions in Bavaria: Popular Magic, Religious Zealotry and Reason of State*, trans. J. C. Grayson and David Lederer. — Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997.
  7. *Robert W. Thurston*. *Witch, Wicce, Mother Goose: The Rise and Fall of the Witch Hunts in Europe and North America*. — London: Longman, 2001.
  8. *Midelfort*. *Witch Hunting*, p. 27; *Peter Burke*. *Popular Culture in Early Modern Europe*. — New York: Harper, 1978. Об истории пытки вообще, см. *Edward Peters*. *Torture*. — New York: Basil Blackwell, 1985.
  9. *Rossell Bope Robbins*. A Introduction, @ in *Witchcraft: Catalogue of the Witchcraft Collection in Cornell University Library*. — Millwood, New York: KTO Press, 1977.
  10. *Alessandro Manzoni*. *The Column of Infamy*, prefaced by Cesare Beccaria's *Of Crimes and Punishments*. — London: Oxford University Press, 1964.
  11. *Voltaire*. *A Avis au publique: sur les parricides imputes aux Calas et aux Sirven*, @ *Oeuvres completes de Voltaire, nouvelle edition*. — Paris: Garnier Freres, 1879. — T. 25.
  12. *Johann Weyer*. *On Witchcraft*. An abridged translation of Johann Weyer's *De praestigiis daemonum*, ed. Benjamin G. Kohl and B. C. Erik Midelfort. — Asheville, NC: Pegasus Press, 1998.
  13. *Reginald Scot*. *The Discoverie of Witchcraft* (Arundel, England: Centaur Press, 1964). Originally 1584. Michel de Montaigne, *ADes boyteux*, @ *Les Essais de Michel de Montaigne*. — Bordeaux: F Pech, 1919.
  14. *Andrew Marr*. *My History Bero*, @ *BBC//History Magazine* 3. — 2002. — no. 2.

DAVID K. ROBINSON

INTEGRATION AND DISINTEGRATION OF EUROPE: PROBLEMS OF PERIODIZATION

Periodizing world history, or periodizing the development of such a large and diverse area as Europe, poses a challenge that is quite different from the periodization of the history of a particular national state. Searching for a firmer foundation for Hegel's abstract notion of history as the unfolding of the World Spirit, Marx and Engels saw world history in terms of broad periods of economic development; a new historical period was distinguished by a different organization of productive forces (slavery, feudalism, industrial capitalism, socialism). Marx and later Marxist historians could be much subtler than this, noting also the anti-progressive roles of the petty bourgeoisie, backward peasantry, false consciousness, etc., but for the most part this economic periodization defines the Marxist view of history. Marx's schema was influenced by what he knew about European history and what he was observing in European society; nevertheless, he proclaimed that the schema held for world history, and indeed his ideas have been very important in places as diverse as Latin America and East Asia.

In North America, the majority of textbooks for students of history do not follow Marxist periodization, though they often pay tribute to its economic analysis, especially for the transition from feudalism to capitalism. For a broad view of the history of Europe, periodization in these textbooks is more likely to refer to the types of state formation (part of the "superstructure," according to Marxists). Textbooks speak of the era of feudal kingship, the rise of the dynastic monarchies during the Renaissance, absolute monarchy and constitutionalism during the eighteenth century, and then the various liberal, revolutionary, nationalist, and socialist governmental models that characterize the modern period. The economic and political viewpoints can be related, if one is inclined to do so, and because of the importance of European economic and political models in the rest of the world, these viewpoints have been widely applied, even though some specialists protest that such applications are generally inappropriate outside of the European state system.

This essay proposes an approach to periodization that is quite specific to Europe. It begins by noting certain ebbs and flows in European history: tendencies to unify Europe and tendencies to disintegrate into nations. I do not think that any other continent or large geographic area has experienced unity and division in the way Europe has. Africa, a "country" in the imagination of many Europeans, can hardly be treated as any sort of political, economic, or historical unity. The same is probably true of South America, in spite of its widespread Iberian heritage of colonialism. China, on the other hand, has

long been dominated by the notion of unitary empire (to the detriment of Taiwanese and Tibetan nationalists today). One can even argue that there is a unitary culture in the Indian subcontinent, even though political unity has been a rarity in its history. Europe, however, has fluctuated between the idea of unity and a competitive multi-state structure, and such movements, first in one direction and then in the other, mark the important periods of its history. This dynamic character may possibly even be responsible for Europe's powerful role in world history; it certainly poses important questions for our time.

The first historical epoch to leave a legacy of unity for Europeans was the unification of the Roman Empire under Caesar Augustus, by 31 B. C. Mighty as its legal, military, and economic systems were, there are at least two reasons why Rome is a problematic progenitor of unification for Europe. In the first place, the Romans ruled an area centered on the Mediterranean Sea (including North Africa and the Middle East but little of Northern Europe). Secondly, the important parts of the Empire were always really divided into a Greek cultural/linguistic area in the East and a Latin one in the West. Such a division would persist throughout European history, in one way or the other, to render a bipartite division in Europe culture, even during times when unity was assumed or sought, as during the time of the Roman Empire. Ironically, it was in his effort to strengthen the Roman Empire that Emperor Diocletian divided it – into West and East, roughly along the Latin-Greek linguistic border – around 300 A.D.

The other fount of the European heritage of unity, Christianity, suffered a similar and related bilateral division. In 380 Emperor Theodosius declared that Christianity was the only religion of the Empire, but as the emperors in Constantinople continued Roman government in the east, various Germanic tribes overran the western regions, where Roman control disintegrated. The barbarians were eventually Christianized through consistent missionary efforts supported by the papacy, the sole cultural survivor of mighty Rome. Relations between the Latin-rite West and the Greek-rite East became exceedingly strained during the Iconoclasm Controversy of the eight century, and the bipartite division of the Christian world was made final in the Great Schism of 1054 AD.

If at least part of the East was still unified by the Byzantine Empire, the West had not entirely forgotten the heritage of unity; nevertheless, the struggle for European and Christian unity resulted in the spread of feudalism, a decidedly decentralized system. Charlemagne promoted feudalism as he extended the Frankish kingdom in his quest to unify Christendom. With the coronation ceremony in Rome, Christmas, 800, the pope once again had his “western augustus,” but the actual outcome was the spread of feudalism and a new set of territorial divisions.

Charlemagne's grandsons parceled the Frankish Empire into three parts at the Treaty of Verdun in 843. Even this rare tripartite division worked out to a dualism. The Western Franks formed the Kingdom of France; the eastern part of Charlemagne's empire later became the base of the Holy Roman Empire;

and “Middle Europe” – rich lands such as Flanders, Burgundy, the Rhine Valley, and Italy – became the area over which the French kings and the Austrian Habsburgs would repeatedly fight, for dominance of Europe. My professor of German history at Berkeley, the late Wolfgang Sauer, always emphasized this problem of the middle, caught between the two sides.

There are more ironies. In 1095 a speech by Pope Urban II to the Frankish knights called for all Christians to unite, including the Byzantines, to take control of the Holy Land away from the Saljuq Turks. By the time the Crusades ended, however, Christendom was more divided than ever, and Constantinople had been looted by European armies. During the Renaissance, as studies of Greek philology picked up in Italy, the Ottoman Turks overran the Byzantine Empire. In 1453 Constantinople became Istanbul, the seat of the Sublime Porte. Soon the princes of Moscow began to refer to their capital as the Third Rome. Orthodoxy expanded in Eastern Europe, in spite of Ottoman strength and in spite of Mongol, Tartar, and Polish invasions.

Out of the cultural, literary Renaissance came another important division in Europe, the Reformation. The Renaissance priest and scholar, Martin Luther, attempted to reform and unify Christianity under its original and eternal principles, but he succeeded only in dividing Western Christianity into Northern Europe (Protestant, excepting Poland) and Southern Europe (remaining Roman Catholic). This division, with the resulting wars and political-dynastic struggles, became an important feature shaping European development from 1517 until at least the French Revolution.

The Thirty Years War (1618–1648) began as a religious conflict but ended by confirming a new feature of European international politics: the system of balance of power took precedence over religious factionalism, for example, when Catholic France entered on the side of Protestants, against the Holy Roman Emperor. Regardless of religion, Central Europe had to remain divided into small states, at the mercy of the Great Powers that surrounded them. The Peace of Utrecht (1713) confirmed that the balance system did not only apply to the Emperor: an alliance of all the other Great Powers forced Louis XIV to give up French expansionist policy. A repeat of the horrors of the Thirty Years War could occur if any one state became powerful enough to defeat all the others; therefore, an alliance would always form to check such hegemony in Europe.

As this north-south religious division stabilized, an east-west economic/social division was becoming apparent as well. The Elbe River emerged as the classical line of demarcation between two ways of constructing European states and economies. This boundary is remarkably appealing to the historian, since it roughly coincides with the eastern extent of Charlemagne's empire, with Diocletian's earlier line, and with other important lines to come. Europe to the west of the Elbe had been essentially feudal since Charlemagne; but starting in England in the 1400s, a wave of de-feudalization, or economic liberalization, gradually (and occasionally abruptly) spread from west to east. To the east of

the Elbe (the eastern provinces of Prussia, the new lands of the Habsburgs, and the kingdoms of Poland-Lithuania and Russia) states were built by increasing the burdens of serfdom and by strengthening the service nobility. This process was really only beginning in the 1500s, and it continually intensified, in Austria and Prussia in the 1600s, and in Russia particularly in the 1700s.

The Elbe, itself only a minor waterway, represents such a significant division of Europe because it marked two directions of development that would define opposite trends in European, indeed world civilization. Alexis de Tocqueville refers to these two directions in the closing chapter of *Democracy in America*. The United States, built upon the principles of Western Europe liberalizing out of feudalism, established a flourishing and remarkably stable democracy, whereas at the same time in Russia, authoritarianism and servitude were strengthening. Tocqueville, writing in the 1830s, seemed to be predicting the success of Stalinism, as well as the emergence of the U.S.A. as a world power.

This division was economic, as well as political, because of the contrasting ways successful economic organizations formed. Money could be made and economies expanded, west of the Elbe River, by means of bourgeois trade and industrial capitalism. East of the Elbe, greatness was defined in terms of the control of territories and of the serfs who worked the land: the “capitalist farms” of the Prussian Junkers, *robot* in Habsburg lands, the burdens of serfdom increasing rather than decreasing under the “Enlightened” Catherine the Great of Russia. My teacher at Berkeley, Martin Malia, liked to say that the world turned upside down, once the Elbe was crossed.

The economic and political divisions intensified in the independent territorial states, and the balance of power system reinforced independence (as well as inter-dependence) in the state system of Europe. The Five Great Powers of Napoleon’s time (France, Britain, Prussia, Austria, and Russia) were carrying on a version of the European division established nearly one thousand years earlier by the Treaty of Verdun. The French Revolution and Napoleon’s military victories reminded Europe that no single power could be allowed to become too strong. The Congress of Vienna restored the system of balance of power: Britain ruled the seas and guaranteed neutrality of the rich Netherlands; France’s continental power was counterbalanced by Prussia, Austria, and Russia, at the expense of repressed national movements in Germany and Italy; at the same time, the future nations of eastern Europe languished inside of three empires (Austria, Russia, and Ottoman).

No modern movement was ever so important and so widespread in Europe as Romantic nationalism of the nineteenth century. Even the democratic ideals of the French Revolution were not so powerful. While the latter were universal, romantic-nationalist ideology was particular to each individual ethnic group, rather than to the individuals themselves. This comment, of course, reflects a typically American critique of European nationalism. Giuseppe Mazzini’s ideal of Young Europe was different, of course, in that it

championed liberal-democratic nationalism. If all Europe could become a brotherhood of self-fulfilled republics, then peace and harmony would reign, he argued. Mazzini hoped and believed that it would happen, and perhaps it still can. As long as selfish nationalism and revengist movements continue, however, some analysts, particular on the western side of the Atlantic, will continue to see Mazzini’s program as a pipe dream and will continue to press for more universal ideals, and for less emphasis on the “nation.”

It is a small wonder that, with such divisions and tensions, the twentieth century brought devastating wars, characterized by the rising national states of central Europe (Germany, Italy) and the shattering of empires in central and eastern Europe into many weak and unfulfilled nations in 1919. From the remnants of the Russian Empire arose a mysterious Soviet Union. Economic and political upheavals led to another world war, worse than the first. The result was clear by 1945, or at least by 1949: Europe was divided, roughly at the Elbe River: “from Stettin on the Baltic to Trieste on the Adriatic,” as Churchill put it in his famous Iron-Curtain speech in Fulton, Missouri. That was the division that both sides (U.S. and Soviet) often accepted as not only necessary, considering the way World War II ended, but even as natural, considering the divisions that characterized the earlier history of Europe.

But unifying processes in Europe would not accept this dividing line, convenient as it might have been for the USA and the USSR. The German people were understandably careful about making the demand, but their demand for national unity was never abandoned, and Germany also became the champion, as well as the financial sponsor, of plans to expand the European Union and to establish a common currency, the Euro. The Polish people would not accept their place in the eastern, Soviet sphere, in spite of the historical background of their politics and economy. The Soviet Union has disintegrated, and most Eastern European countries have already applied to join the European Union (although, of former Soviet republics, only the Baltic countries have applied, at this point). Poland, Hungary, and Czech Republic recently joined NATO, which had been originally organized to confront Sovietized Eastern Europe.

Why would periodization based on integration and disintegration be more satisfactory than earlier schemas of European development? A fairly simple theory can explain why. In fact, it is more a confession of interests than a theory. If the writer is Marx, and he is preoccupied with the economic changes and relationships of his time, then his economic periodization seems natural. In our day, we have fairly broad agreement about economic development and democracy, even if we still worry about some of the details. However, the interesting questions in Europe now concern European unity and the problems and opportunities still presented by European nationalism. Periodization is one of those areas where “presentist interests” might be allowed to influence historical interpretation, not to distort the historical record, but to indicate long-term patterns of development that continue to the present day.

Chronology: Periods of integration and disintegration in Europe

- 31 BC Caesar Augustus consolidates his rule of the Roman Empire.
- 284–305 AD Administrative reforms of Emperor Diocletian divide the Empire into East and West.
- 380 Emperor Theodosius makes Christianity the official Roman religion.
- 843–843 Iconoclasm Controversy in Byzantine Empire.
- 800 Charlemagne is crowned "emperor and augustus" in Rome.
- 843 Treaty of Verdun divides Charlemagne's empire.
- 1054 Great Schism (Roman pope vs. patriarch of Constantinople).
- 1095 Pope Clement II calls for unity of Christian knights against the Turks, and the Crusades begin.
- 1648–1648 From Luther's "95 Theses" to the Treaties of Westphalia. Reformation divides Europe into Protestant and Catholic regions. The Thirty Years War begins a European system of balance of power. The Elbe River divides Europe economically: increasingly liberal market relations to the west, increasing serfdom to the east.
- 1713 The Peace of Utrecht confirms the European balance of power, to stop expansion of Louis XIV of France.
- 1810 Height of Napoleon's empire, the forced unity of the European continent.
- 1815 Congress of Vienna confirms the balance-of-power system, and the division of Europe which it requires.
- 1871–1871 Italian and German national unification — the traditional balance-of-power system is discarded.
- 1919 At the end of World War I, Central and Eastern European Empires have disintegrated into many, weak national states (exception: Germany). The Soviet Union is established by 1920.
- 1942 Height of Hitler's Reich, controlling nearly all of continental Europe.
- 1945 The European balance of power is replaced by a bipolar Cold War regime. Roughly, the earlier Elbe line now becomes the Iron Curtain.
- 1989–1991 The Iron Curtain lifts and Eastern European countries emerge; the Soviet Union disintegrates into national components.
- 2002 European Community begins using a common currency, the Euro, continuing a program of economic unification begun in Western Europe during the Cold War.

Резюме*Інтеграція та дезінтеграція Європи: проблеми періодизації*

Із найдавніших часів політична і культурна організація європейських територій зазнавала змін під впливом сил, що намагалися встановити єдність, та інших, що їй призвели до поділу. Серед цих сил були релігійні, економічні і політичні. Деякі значні події в європейській історії були викликані поділами або спричинили їх (наприклад, протестантська реформація), але інші важливі події були зумовлені спробами силою встановити цю єдність (наприклад, Наполеон). Найважливіші події, що спричиняли до поділу чи об'єднання, визначають найголовніші періоди європейської історії. Саме сьогодні перегляд єдності і поділу в історії Європи є актуальним з цілого ряду причин. Серед них — кінець «холодної війни», сильна тенденція до об'єднання під егідою Європейського Союзу і розвиток національних рухів, особливо у країнах Східної Європи.

*Розділ II***Проблеми
історичної освіти**

О. Б. ВОВК

ДИСКУСІЇ ПРО ФОРМУ, РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПІДРУЧНИКА В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ другої половини ХІХ–початку ХХ ст.

Логічним завершенням оформлення будь-якої дисципліни в самостійний учбовий предмет є створення підручника з цього предмету. Саме так у ХVІІІ столітті в середній школі Російської імперії відбулося становлення вітчизняної історії як окремого навчального курсу. У цей час з'являються підручники з історії Росії, але слід зазначити, що в деяких випадках зберігається традиція попереднього викладання історії — російська історія викладається в тісному зв'язку із всесвітньою (до речі, у ХІХ столітті серед учбової літератури для середньої школи існували підручники з історії Росії «з доповненнями із всесвітньої історії»). Підручник ХVІІІ століття з історії мав, із сучасної точки зору, дуже недосконалий вигляд: переважна більшість підручників не мала розробленої періодизації (матеріал був розташований у хронологічному порядку згідно періодів царювання монархів і мав вигляд родоводів цих монархів із коротким переліком найбільш значних подій за часи їх правління), обсяг складав від 15 до 75 сторінок (наприклад, підручники М. В. Ломоносова, О. П. Сумарокова, А.-Л. Шльоцера) [1, с. 59].

У ХІХ столітті підручник з історії Росії набуває більш досконалого вигляду. Передусім, автори, починаючи із Ф. І. Янковича де Мірієво, запроваджують більш досконалу періодизацію, покладаючи за основу форму існування державної системи («Русь князівство», «Русь імперія») чи національно-державну ознаку, (наприклад «Русь Київська», «Русь Московська», «Русь Литовська»). Окрім того, збільшується обсяг підручників, змінюється методика викладення матеріалу — у підручниках цієї доби ми знаходимо історичні мапи, таблиці з родоводами російських князів і царів, хронологічні таблиці з переліком найважливіших подій з російської історії, питання для перевірки засвоєння учнями історичного матеріалу, посилання на вітчизняних та іноземних істориків, на історичні документи та пам'ятки старовини, малюнки на історичну тематику та портрети найвидатніших історичних осіб (монархів, представників духовенства, військових та політичних діячів) і т. інш. Здебільшого це стосується підручників другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Зауважимо, що серед іншого, на еволюцію підручників з історії вплинула, з різною інтенсивністю, жвава дискусія, яка відбувалася в цей час в наукових та педагогічних колах. Перша хвиля активного обговорення

питання припадає на 60-і роки ХІХ ст. Автори критичних статей підкреслювали, що підручники мають допомогти учням засвоїти систему знань, розроблених історичною наукою, є своєрідною довідковою книгою, де кожен бажаючий може знайти все, потрібне для нього, є засобом переборення вад освіти та мови. Але, в той же час, критики загострювали увагу на тому, що недоцільно перекладати на підручник функції вчителя, тобто відсутність розповіді, бесіди та пояснень з боку викладача не може бути компенсована читанням та зазубрюванням відповідних розділів підручника учнями. Хоча, з іншого боку, вони погоджувалися, що підручник відіграє дуже важливу роль з точки зору надбання учнями навичок самостійної роботи. Тоді ж було зроблено висновки про те, що підручники мають відповідати віковій категорії учнів, враховувати особливості їхнього світосприйняття, що підручники для молодшого віку повинні містити в собі матеріал для повторення вивченого на уроці, історичні мапи, малюнки та інше; у старших класах — мати певну систему викладення історичного матеріалу, без переважання учнів другорядними фактами чи розваг у вигляді історичних анекдотів [2].

У педагогічних та методичних розробках з початку 60-х років ХІХ століття ставиться питання про доцільність використання існуючого типу підручника в шкільному історичному курсі та про доцільність використання підручника взагалі. Слід зауважити, що в цей час ще не існувало загальнодержавних програм (у школі використовували так звані «Инструкции относительно объема преподавания учебных предметов в гимназиях и прогимназиях», які мали дещо загальний та схематичний характер). Перші загальнодержавні програми російська гімназія отримала разом зі Статутом 1871 року. Вивчення історії в середній школі починалось з ІІІ класу. В ІІІ та ІV класах учні знайомилися з так званим епізодичним курсом історії, з V класу починався систематичний курс. Слід також зазначити, що російська історія викладалася паралельно із всесвітньою. У 1877 році відбувається переробка програм — у систематичному курсі викладання російської історії відокремлюється від всесвітньої до часів Петра І і збільшується обсяг історії середніх віків. Це відокремлення на практиці було введенням двох історичних курсів замість одного, у якому по черзі було розташовано в хронологічному порядку факти із всесвітньої та російської історії. Це спричинило ряд критичних зауважень щодо неадекватності такої системи викладання та пропозицій про необхідність розпочинати епізодичний курс в молодших класах з вітчизняної, а не всесвітньої історії, скоротити систематичний курс у старших класах та переробити повторювальний курс у напрямку розуміння учнями внутрішніх зв'язків історичних явищ [3, с. 149].

Наукова та педагогічна громадськість 60-х та 70-х років ХІХ ст. вважала, що підручник з історії повинен бути, насамперед, довідником, так званою загальною основою історичних знань учнів. Додатково до підруч-

ника учні повинні вивчати історичні документи — лише в цьому випадку підручник не стане для школярів безпосереднім історичним джерелом. Перш за все, підручник повинен надати учням певну систему історичних знань, яка має бути підтверджена уривками з історичних документів (для цього в середній школі необхідно використовувати не лише підручники з історії, а й історичні хрестоматії) [Див. підручники і хрестоматії М. К. Коваленського, М. М. Стасюлевича та ін.].

Нова хвиля суперечок щодо доцільності, структури та методики викладення матеріалу в підручниках для середньої школи охоплює 80–90-ті роки XIX століття. У цей час на перше місце було висунуто питання методичного характеру. З'являються критичні статті в періодичних виданнях педагогічного спрямування: «Русская школа», «Историческое обозрение», «Педагогический сборник» та інших. Так, наприклад, О. П. Герасимов зазначав, що учбова література з історії для середньої школи перебуває на низькому ступені розвитку — підручників та посібників замало, а існуючі не задовольняють навіть невибагливих вимог. Тим не менш, підручник завжди був, є і буде основою вивчення історії, бо учень більше має справу з підручником, ніж із розповіддю викладача. Разом із історичними фактами учень засвоює певну систему викладення матеріалу, яка є не тільки формою: те, що в підручнику висувається на перший план, у свідомості школяра набуває першості та вважається важливішим за інший матеріал [4, с. 260–261]. Вкрай важливим є також розкриття підручниками понять так званих «установ» та «ідей» (тобто елементів суспільно-політичного устрою держави), але більшість підручників, на думку О. П. Герасимова, обмежується лише хронологічним переліком найважливіших фактів, що має своїм наслідком відсутність внутрішніх зв'язків викладеного матеріалу, тобто відсутність системи [5, с. 30].

У 80–90-х рр. XIX ст. підручник з історії багато критували і навіть іноді звинувачували авторів у взаємовиключаючих провинах: дорікали за перевантаженість другорядними фактами, іменами і датами, відсутністю яскравих розповідей і, у той же час, закидали лаконічність викладення матеріалу, сухість, нарікали на важку мову і непотрібне для школи розважання учнів історичними анекдотами [6, 7, 8 та ін.].

Автори критичних статей підкреслювали необхідність пробудження історією патріотичних почуттів молоді, вважали метою учбового курсу історії виховання юних громадян у дусі поваги до рідної історії, до традицій своїх дідів-прадідів, посилаючись на передовий досвід Західної Європи [9, с. 15–17]. Важливе місце в процесі такого виховання відводили підручнику.

Водночас у цей період пошквляється пошук нових методів та форм викладання шкільних історичних курсів і знову стає актуальним питання про доцільність підручника з історії взагалі. Втім, переважна

більшість критиків все ж таки вважала, що вилучення підручників з історичних курсів було б великою помилкою, а завдання полягає в тому, щоб поліпшити форми та методи викладання історичного матеріалу [9, 10, 11 та ін.].

На початку XX століття дискусія щодо форми, змісту підручника та доцільності його використання в середній школі продовжилася. У 1913 році з'являються нові програми Міністерства Народної Освіти для гімназій, які передбачають вагомніше значення шкільного предмету «Історія» (кількість тижневих годин з історії збільшується з 20 до 26). Російська історія розподіляється на три, а всесвітня на два центри — до 1913 року з російської історії в середній школі існувало два центри: елементарний курс у I і II класах і так званий систематичний курс в V–VII класах (існував ще курс для повторювання у VIII класі — як підготовку до іспиту).

За новою програмою запроваджуються три центри: елементарний у I класі та першому півріччі II класу, систематичний у IV–VI класах та додатковий у VII–VIII класах. Головною метою викладання історії автори нової програми вважали підготовку учнів для розуміння сьогодення, тобто сучасних форм політичного, суспільного та економічного життя шляхом вивчення її послідовного розвитку від форм попередніх історичних епох до сучасності [12, с. 104–150]. Багато уваги, поряд з цією вимогою, автори приділяли необхідності вивчення не лише зовнішньої, фактичної історії, але й вивченню історії держави з точки зору головних історичних чинників (це підкреслюється в пояснювальних записках) [13, с. 32–33]. Але, на жаль, відсутність відповідності між пояснювальною запискою та самою програмою з російської історії обумовила той факт, що й елементарний, і систематичний курси структурно майже не змінилися. Досягненням в галузі розвитку шкільних історичних курсів стало лише введення історії культури, історії політичних та соціальних відносин у третьому, додатковому центрі [14, 15 та ін.].

Велика увага в цей період приділяється проблемі систематичності викладання. Відсутність систематизації учбового матеріалу більш за все відбивається на таких дисциплінах, як історія і географія. Критики неодноразово доводили, що лише за наявності систематичності викладання учбовий матеріал може бути засвоєний учнями: і факти, і втілена в них абстрактна ідея. У цей час існують два основних курси історії — елементарний та систематичний (ми не беремо до уваги третій, додатковий курс старшого класу), та жоден з них не задовольняє вимогам систематизації учбового матеріалу. Необхідною є система у вивченні історії — систематизація пануючих у певну історичну добу ідей та явищ суспільно-політичного життя. Саме тому актуальним стає питання про необхідність методичної літератури з історії для викладачів, у якій буде розроблено найважливіші питання та проблеми, що потребують загост-

рення уваги учнів. Головним фактором у курсі викладання історії має стати бесіда вчителя з класом, що доповнена самостійною підготовкою учнів (в усному чи письмовому вигляді), а не підручник [16, с. 4–27].

Серед основних вимог до підручників з історії на перше місце в цей час висуваються такі: підручник з історії повинен не лише викладати історичні факти, а й узагальнювати та робити певні висновки; він повинен відповідати загальнодержавним програмам; висвітлювати найважливіші сторони життя — політичну, економічну, соціальну та культурну; бути вільним від історичних помилок та неперевіраних фактів, від тенденційності; мова і стиль підручника повинні бути легкими для сприйняття, але водночас давати уявлення про певні історичні терміни, обсяг викладеного в підручнику матеріалу не повинен перебільшувати норму годин, що запланована програмами [17, 18].

Знову активізувалось обговорення питання щодо місця підручника в процесі викладання історії. Частина науковців, педагогів та методистів початку ХХ століття вважали підручник недоцільним та пропонували відмовитися від нього. Вони вважали за потрібне замінити підручник на конспект чи довідник з мінімальною кількістю найважливіших фактів з найсуттєвіших царин суспільно-політичного життя [19, с. 35–36, 20, с. 199–203]. Дехто пропонував докорінно змінити сам процес викладання історії — ввести так званий рефератний метод [21]. Багато хто вважав, що підручник є недостатнім для вивчення шкільного курсу історії, що він потребує доповнення у вигляді хрестоматій, посібників, збірок уривків з історичних документів, наукових статей [22, 23, 24 та ін.]. Дискусія мала той практичний результат, що невдовзі з'явилися додаткові форми навчальної літератури. У цей час виходять з друку підручники, чималий фактичний матеріал яких великою мірою базується на найновіших науково-історичних дослідженнях, доповнюється уривками з історичних документів та наукових праць [наприклад, підручник О. І. Боргмана «Русская историография» в двох частинах: ч. 1 — «До Петра Великого» та ч. 2 — «Петербургский период», які було видано у 1912 та 1913 роках], підручники з чималим переліком історичних та історіографічних джерел, що мали на меті привчити учнів більш самостійно працювати та здобувати історичний матеріал не лише з підручників, а й з історичних пам'яток та оригінальних творів науковців, хрестоматій, що містять уривки з наукових досліджень вітчизняних та іноземних авторів, історичної літератури [«Историческая хрестоматия по русской истории» Я. Г. Гуревича та Б. А. Павловича видана у Санкт-Петербурзі у 1904 році]. З'являються підручники-конспекти, що дуже стисло викладають фактичний матеріал [В. Е. Краинський «Основы русской истории» — 21 с.].

Таким чином, обговорення на сторінках друкованих видань проблем змісту, форми та ролі підручника в процесі викладання історії в середній

школі суттєво вплинуло на форму підручника з історії, стало фактором удосконалення учбового процесу в цілому.

Література

1. Смагина Г. И. Из истории преподавания русской истории в XVIII веке // Преподавание истории в школе — М., 1990. — № 4. — С. 56–63.
2. Бидерман К. Преподавание истории в училищах, его недостатки и план его реформы // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1862. — Август. — С. 146–169; Филонов А. Об учебных руководствах и системе преподавания наук // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1861. — Май. — С. 83–96.
3. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века — М.; Л., 1950; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. — М., 1976.
4. Герасимов О. П. Новая черта в нашей учебно-исторической литературе // Историческое обозрение. — 1892. — Т. 7. — С. 260–272.
5. Герасимов О. П. Одна из старых черт в нашей учебно-исторической литературе // Историческое обозрение — 1894. — Т. 7. — С. 29–42.
6. Иванов К. А. К вопросу о прохождении и повторении исторических курсов // Русская школа. — 1892. — № 9. — С. 125–130.
7. Каптерев П. О значении учебника при обучении // Педагогический сборник. — 1886. — № 8. — С. 114–128.
8. Петров М. Н. Историческая подготовка. — Отт. из газеты «Южный край». — Харьков, 1881.
9. Добряков А. О преподавании отечественной истории. Педагогические заметки. — СПб., 1888.
10. Ламовицкий С. Школьный метод и его отношение к школьному предмету истории. — Казань, 1891.
11. Употребление и злоупотребление учебниками // Педагогический сборник — 1891. — № 7. — С. 19–33.
12. Программы и объяснительные записки по русской и всеобщей истории в мужских гимназиях // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1913. — № 8.
13. Катаев И. Программы Министерства Народного Просвещения по истории для гимназий 1913 года // Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе. — М., 1916. — Сб. 1.
14. Вебер Г. Программы Министерства Народного Просвещения по истории для гимназий 1913 года // Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе. — М., 1916. — Сб. 1.
15. Маврицкий В. Правила и программы классических гимназий и программ гимназий ведомства Министерства Народного Просвещения. — М., 1905.

16. *Романовский В. Е.* Заметки о преподавании истории. — Тифлис, 1905.
17. *Троицкий С.* Заметки о преподавании истории. — Казань, 1913.
18. *Кулжинский Я.* Каким требованиям должен удовлетворять учебник систематического курса истории в средней школе. — К., 1911.
19. *Рожков Н. А.* К вопросу о преподавании истории в средней школе // Образование. — 1901. — Кн. 5–6.
20. *Кареев Н. И.* О школьном преподавании истории. — Пг., 1917.
21. *Гартвиг А. Ф.* Школьная реформа снизу. — М., 1908.
22. *Бречкевич М. В.* О некоторых современных трудностях в области исторического изучения. — Казань, 1914.
23. *Жуковский П.* Заметки о преподавании и изучении истории. — Переслав, 1913.
24. *Сивков И. В.* К вопросу о типе учебника для средней школы // Вестник воспитания. — 1910. — № 3. — С. 51–57.

КРУГЛЫЙ СТОЛ

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

- Вопрос 1.** *Каковы характерные черты современного исторического образования в высшей школе, роль и значение специальных исторических дисциплин в процессе подготовки профессионального историка?*
- Вопрос 2.** *Какое место в учебном процессе отводится специальным историческим дисциплинам на историческом факультете Вашего вуза?*
- Вопрос 3.** *Какими видятся Вам перспективы исторического образования и специальных исторических дисциплин, в частности?*

Попова Татьяна Николаевна — кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

Для нашего времени характерен мучительный поиск оптимальных вариантов модели профессионального исторического образования. Осуществляемый на переломе эпох и на перекрестке традиций, в обстановке экономической нестабильности, влияния т. н. вне-научных факторов на процесс реформ, этот поиск часто приводит к невосполнимым потерям, к приобретению частично-фрагментарных новаций за счет утраты качественной цельности.

Бесспорно положительным моментом является гибкая система учебных планов, предлагаемых Министерством образования Украины. В рамках означенного «коридора» номенклатуры курсов университеты и факультеты получили возможность составить свою программу обучения специалистов-историков, исходя из собственного научного потенциала и сложившихся традиций. Обмен информацией о действующих программах обучения в различных университетах страны и постоянный анализ результативности действия учебных планов и программ — одно из условий оптимизации всего процесса формирования национальной модели высшего исторического образования.

На историческом факультете Одесского национального университета имени И. И. Мечникова студенты обучаются по четырем специальностям: История Украины — 03.03.01; Всемирная история — 03.03.02, с тремя специализациями: история древнего мира и средних веков, история России,

новая и новейшая история; Археология — 03.03.04 и Этнология — 07.00.05. Учебные планы всех специальностей включают разнообразный комплекс общих и специальных курсов. Из них обратим внимание на те, которые мы условно назовем *профессионально-ориентированные*. В первую очередь, это курсы по истории, теории, методологии и методике тех или иных аспектов изучения истории, представляющие рефлексивные дисциплины исторического профиля, специальные исторические дисциплины, те курсы, которые способствуют выработке исторического мышления, профессиональных навыков исторического исследования, закладывают фундамент в понимание общеисторических проблем.

Студенты всех специальностей на первом курсе слушают общий курс «Введение в историческую науку» (18 час.), который читают заведующие кафедрами факультета: Истории Украины, Истории древнего мира и средних веков, Новой и новейшей истории, Археологии и этнологии Украины. На третьем курсе в течение всего учебного года читается курс «Специальные исторические дисциплины», который в первом семестре включает курс «Источниковедение всемирной истории» (72 ауд. час.), а во втором семестре — курсы по нумизматике и геральдике (72 ауд. час.).

Студенты квалификации «Бакалавр» в рамках своих специальностей слушают такие курсы:

- по специальности «Всемирная история»: «Введение к специальности. Основы научных исследований» (III семестр, 72 ауд. час.); «Введение к специализациям» (IV семестр, по 36 ауд. час. для трех специализаций); «Современная историография зарубежных стран» (VII семестр, 54 ауд. час.); «История исторической науки» (VIII семестр, 36 ауд. час.); «Историческая наука в портретах историков» (VIII семестр, 36 ауд. час.);

- по специальности «История Украины» в III семестре читается курс «Основы научных исследований» (72 ауд. час.); «Историография истории Украины» (III семестр, 36 ауд. час.; VII семестр, 36 ауд. час.); «Источники по истории Украины» (V семестр, 36 ауд. час.); «Историческое образование и наука в Украине» (VIII семестр, 54 ауд. час.); «Историография истории Украины XX ст.» (VIII семестр, 36 ауд. час.);

- по специальности «Археология» в III семестре читается курс «Основы научных исследований» (72 ауд. час.); в VII семестре «Историография археологии» (54 ауд. час.). Учебный план включает также цикл спецкурсов по методике археологических исследований;

- по специальности «Этнология» в III семестре читается курс «Основы научных исследований» (72 ауд. час.); «Источники по истории Украины» (V семестр, 36 ауд. час.); «Отечественная историография этнологии Украины» (III семестр, 36 ауд. час.; VI семестр, 36 ауд. час.); «Историография этнологической науки» (V семестр, 36 ауд. час.); «Методика и методы этнологических исследований» (VII семестр, 36 ауд. час.; VIII семестр, 18 ауд. час.).

На пятом курсе в IX семестре все студенты квалификации «Специалист» слушают курсы: «Методологические проблемы исторической науки» (36 ауд. час.); «Историография Всемирной истории» (36 ауд. час.); «Методологические проблемы изучения Востока нового и новейшего времени» (36 ауд. час.).

На пятом курсе студенты квалификации «Магистр» слушают курсы: «Теория и методология истории» (36 ауд. час.); «Украинская историография» (36 ауд. час.); «Методика обработки исторических источников» (36 ауд. час.); «Методика преподавания истории в высшей школе» (36 ауд. час.).

Данная система профессионально-ориентированной подготовки специалиста-историка была создана на факультете в процессе многочисленных дискуссий и обсуждений в течение последних семи лет. Акцент был сделан на сохранение основ классического исторического образования, на внедрение в систему обучения ведущих дисциплинарных форм исторической рефлексии.

Вместе с тем, никакая, даже самая красивая с точки зрения теоретической обоснованности система обучения не будет работать, если не учитывать некоторых моментов. «Эпоха перемен», ломка старого и созидание нового сопровождались глубочайшим кризисом, охватившим все общество и, естественно, сферу образования снизу доверху. Произошло резкое снижение в целом общекультурного уровня абитуриентов, значительные «провалы» и «пробелы» в историческом образовании, в частности. Трансформация исторического сознания в преподавательском и учительском корпусе высшей и средней школы, кардинальные изменения в системе общечеловеческих приоритетов и гуманистических ценностей в период очень короткого временного режима не могли не оказать существенного влияния на методы преподавания и обучения истории, на качество «конечного продукта» — исторические знания.

Еще в начале XX века профессор Новороссийского университета И. А. Линниченко, подводя итог практически сложившейся традиции в понимании задач преподавания истории в высшей школе, обусловивших и методику преподавательской деятельности, писал: «Главная задача высшего учебного заведения, дать слушателю общее научное мирозерцание, приучить его к общему научному мышлению и сообщить ему основные черты приемов научных работ в пределах известной специальности». Для достижения этой задачи, считал он, «важна не столько сумма знаний, сколько качество их, сознательное к ним отношение». Воспитать в студенте-историке самостоятельное и продуктивное мышление, приучить его к «сознательному отношению» к исследовательскому материалу можно только на основе нового метода «изложения истории» — «научно-критического». Подобный подход, отмечал И. А. Линниченко,

несовместим с жесткими контурами учебных программ («...преподавание науки не может быть втиснуто в рамки каких-либо программ»), с одной стороны, а с другой — отрицает традиционное повествовательное изложение всего лекционного курса: «...научно-критическое изложение отдельной части предмета, соответственно состоянию учебно-вспомогательных учреждений, для слушателя гораздо важнее полного курса отдельной науки». Но для такого «стиля» преподавания требовался и достаточно высокий интеллектуальный и общекультурный уровень студентов, а также исходная стартовая база знаний. Между тем, тот же И. А. Линниченко жаловался на снижение уровня подготовки поступающих в университет, что, по его мнению, усложняло и без того трудную задачу преподавания истории, тем более — переход к «научно-критическому изложению» материала.

В конце XX в., в новой геополитической обстановке восточно-европейского региона длительный период «гиперкритицизма» старой методологии (часто без достаточного знания ее принципиальных моментов и на основе непрофессионального редукционизма), упрощенное (в значительной массе неопитов) постижение новых теоретических идей способствовали формированию традиции «балаганного методологизма». Кризис, который переживала историография (может быть еще в большей мере, чем иные специально-исторические дисциплины), привел к непониманию общей картины развития различных научных традиций, научных школ, их специфики и взаимовлияния, к неверной оценке некоторых «новаций», невидению их культурных и научных корней. Все это проецировалось в головы учащихся, приучая их к схоластическим рассуждениям о методологическом плюрализме без должного понимания основ профессиональной деятельности и прочных знаний предмета исторического познания.

К началу XXI в. наметилась тенденция к появлению нового качества в системе исторического образования. Преобладание легковесной популярщины в предшествующий период сменилось появлением значительного массива серьезных изданий теоретико-методологического характера, ряда солидных дидактических работ. Задача сегодняшнего дня — осмыслить этот новый пласт в процессе исторического самопознания, сделать его достоянием студентов, раздвинуть рамки узко-специализированной подготовки. Не стремясь к унификации понятий, следует, тем не менее, разобраться в традициях категориального аппарата, его специфике в рамках научных дисциплин, школ и направлений. Историографический метод должен стать ведущим в процессе преподавания всех дисциплин исторического профиля, а поэтапное (скорее, спиралевидное) постижение истории, методологии и методики исторической науки должно быть перспективно ориентировано на развитие научной рефлексии историка-профессионала.

Посохов Сергей Иванович — кандидат исторических наук, профессор, заведующий кафедрой историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина

1. Специальные исторические дисциплины, как известно, являют собой комплекс дисциплин источниковедческого круга, что само по себе обеспечивает одно из ведущих мест в системе подготовки историков-профессионалов. Наряду с этим, на сегодняшний день в разряд специальных исторических дисциплин попадают все новые и новые дисциплины, которые возникают в процессе дифференциации науки. Дисциплинарный статус изначально предопределяет в этом случае переход от фактографии к проблемному изложению материала, изучение не столько событий, сколько методов работы с историческим материалом, оперирование специальными терминами. Таким образом, происходят качественные изменения в процессе познания прошлого, углубление профессионализации труда историка, что, безусловно, имеет существенное значение для системы исторического образования в целом.

2. Специальным историческим дисциплинам в учебном плане исторического факультета Харьковского университета отведено 189 часов (96 часов — аудиторных, из них 72 — лекции, 24 — практические и семинарские занятия). Курс изучается во II семестре и заканчивается экзаменом. В ходе преподавания применяется рейтинговая система оценки знаний студентов. Часть специальных исторических дисциплин изучается в виде спецкурсов (прежде всего, по специальности «архивоведение»).

3. Преподавание специальных исторических дисциплин требует широкого использования наглядности. К сожалению, мы в этом отношении не на высоте. Лишь в последние годы на факультете появились технические возможности для демонстрации тех или иных исторических источников и их особенностей. Не в полной мере используются материалы Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В. Н. Каразина. Считаю необходимым наладить обмен специалистами между университетами Украины для преподавания отдельных дисциплин. Полагаю, что фактором развития специальных исторических дисциплин в Харьковском национальном университете может стать издание (пусть небольшим тиражом и объемом) «Джерелознавчих зошитів».

Зайцев Борис Петрович — кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина

Специальные исторические дисциплины — важнейшая отрасль исторической науки, которая объединяет целый комплекс источниковедче-

ских дисциплин, ибо каждая из них имеет дело с источниками, на которых базируется история как наука. И в этом, с нашей точки зрения, их главное значение для исторической науки, а в связи с этим, и для подготовки специалистов-историков.

Немаловажное значение в подготовке историков, археологов, работников архивов и музеев имеет то, что специальные исторические дисциплины взаимосвязаны между собой, а также часто находятся во взаимодействии с научными дисциплинами не исторического профиля. Это способствует расширению и углублению знаний студентов особенно в области источниковедения, а также помогает разобраться в закономерностях исторического процесса. Возьмем, к примеру, нумизматику. Она взаимодействует с историей экономики, историей финансов, историей техники, искусствоведением, историей религии, бонистикой, исторической хронологией, исторической метрологией, геральдикой, сфрагистикой, эпиграфикой и другими науками. К сожалению, вопросу взаимодействия этих дисциплин и их значению для исторической и других наук мы уделяем очень мало внимания.

Такие специальные исторические дисциплины как архивоведение, документоведение, делопроизводство, палеография, дипломатика имеют особое значение при подготовке будущих архивных работников. А знания в области документоведения и делопроизводства крайне необходимы служащим государственных и негосударственных учреждений и предприятий.

О перспективах специальных исторических дисциплин в высших учебных заведениях Украины

1. Одним из факторов, который способствовал бы дальнейшему развитию и совершенствованию специальных исторических дисциплин, может служить расширение сферы их преподавания не только на исторических факультетах вузов, но и на других факультетах. Например, на экономических факультетах, по нашему мнению, должны преподаваться нумизматика и бонистика. На геолого-географических факультетах — историческая география, историческая картография и др. На филологических факультетах — палеография, неография, фольклористика, эпистология и др. В военных учебных заведениях — вексиллогия, медальерика, униформоведение, фалеристика и т. д.

2. Для того чтобы эта отрасль исторической науки развивалась, необходимо серьезно заняться подготовкой научных кадров через аспирантуру. Желательно посылать молодых людей в целевую аспирантуру Института истории Украины Национальной Академии наук Украины и другие специализированные научные учреждения.

3. Несмотря на то, что вузам предоставлено право самостоятельно составлять программы учебных курсов, мы все-таки считаем, что не-

лишним будет подготовить единую для всех вузов Украины программу по специальным историческим дисциплинам. Она должна носить не обязательный, а рекомендательный характер.

4. То же самое касается и учебника по специальным историческим дисциплинам. Он должен быть подготовлен совместными усилиями преподавателей вузов Украины, которые читают лекции студентам по этим дисциплинам и занимаются научной работой в этой области исторических знаний.

Посохова Людмила Юрьевна — кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Харьковского государственного университета им. Г. С. Сковороды

1. Професійний історик (а не просто знавець історичних фактів, навіть у великій кількості) може вважатися таким тільки за умови оволодіння інструментарієм історичної науки, тобто методами історичних досліджень. Важливу роль у набутті навичок використання методів джерелознавчого характеру відіграють спеціальні історичні дисципліни. Набуття таких навичок надає фахівцю реальну можливість піддати всебічному вивченню джерело, оцінити його зміст та значення. Без цього неможливо правильно визначити цінність тієї чи іншої історичної інформації при проведенні наукового дослідження. Оскільки останнє вимагає залучення різноманітних пам'яток, це, в свою чергу, зумовлює комплексне використання методик, які розробляють у межах спеціальних історичних дисциплін.

Отже, спеціальні історичні дисципліни мають бути серед базових у підготовці професійного історика. На моє переконання, вони значною мірою сприяють формуванню в майбутнього фахівця-історика здібностей самостійно, творчо й грамотно виконувати свої професійні функції.

2. Курс «Допоміжні історичні дисципліни» вивчається студентами історичного факультету Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди у IV семестрі. Аудиторна робота — 16 лекційних та 28 семінарських годин, форма контролю — залік. Така кількість годин з провідної фахової дисципліни вкрай недостатня й не дає можливості не тільки представити розмаїття цих дисциплін, але й набутти достатні навички та прийоми джерелознавчої роботи.

3. Я вважаю, що майбутнє в підготовці фахівців-істориків за розширенням джерелознавчої спрямованості. Досвід переконує, що сума залучених студентом фактів не може вважатися головним результатом фахової підготовки. Тільки розширення викладання дисциплін джерелознавчого спектру у вищій школі, навчання студентів оперувати методами історичних досліджень дозволить готувати фахівців сучасного рівня. Однак сьогодні, при тому що вітчизняні архівосховища та музеї зберігають величезну кількість джерел, які не введені до наукового обігу

(особливо хоча зробити акцент на джерелах XVII–XVIII століть), дослідники часто-густо оперують недостатньо перевіреними фактами, що призводить до необґрунтованих висновків.

На моє переконання, джерелознавча підготовка має починатися зі школи, коли вчитель, розповідаючи про ті чи інші події, має звертатися до історичних джерел. (До речі, у деяких країнах навіть іспит з історії полягає в аналізі запропонованого учневі конкретного джерела.) Тільки таким шляхом вже в середній школі можна досягти розуміння, що історія базується на даних історичних джерел, які необхідно навчитися піддавати науковій критиці.

Царёва Наталья Николаевна — зав. отделом древних актов ЦГИА (Львов), ст. преподаватель кафедры древней истории Украины и специальных исторических дисциплин Львовского национально-го университета им. И. Франко

1. Спеціальні історичні дисципліни (СІД) зі своїми новоствореними методами дають можливість всебічного джерелознавчого вивчення історичних пам'яток.

2. Окрім основних курсів СІД («Українська археографія», «Історична географія», «Нумізматика»), читаються також спеціальні курси — «Основи української мистецької іконографії», «Архівознавство», «Українська сфрагістика», «Генеалогія», «Українська геральдика», «Українська нумізматика».

3. Велика кількість СІД дає можливість диференційованого підходу в їх виборі для вивчення у вузах з урахуванням специфіки регіону, наявності джерельної бази, літератури і спеціалістів-викладачів. У Львівському національному університеті ім. І. Франка поглиблене вивчення СІД пов'язано з впровадженням спеціалізації «Архівознавство», де СІД викладаються на основі своєрідної тріади проф. Ю. Щиманського (Люблін, Польща): 1. Людина — час — місце; 2. Мова — письмо; 3. Предмети та зображення.

Неабияку роль відіграє співпраця університету з Центральним державним історичним архівом України (м. Львів), а саме проведення занять і практики на базі Науково-методичного кабінету архіву. У 1996 р. на факультеті створено кабінет спеціальних історичних дисциплін. В основі його фондів унікальні нумізматична та сфрагістична колекції.

Г. Г. ГРИНЧЕНКО

УЧЕБНЫЕ КУРСЫ ПО ИСТОРИОГРАФИИ: РАЗНООБРАЗИЕ ПОДХОДОВ К СОСТАВЛЕНИЮ ПРОГРАММ

Оптимизация учебного процесса в современных условиях тесно связана с необходимостью изучения опыта построения и преподавания учебных дисциплин в различных образовательных учреждениях мира. Приведенные ниже программы учебных курсов демонстрируют специфику преподавания историографии в отдельных университетах России, Европы и Америки, различие форм и методов составления программ курсов, их структурное и тематическое разнообразие.

Логика построения курсов по историографии новой и новейшей истории (Калининградский университет) и по историографии российской истории до 1917 г. (Челябинский университет) характеризует наличие блока «введения в проблему», то есть рассмотрение комплекса теоретических основ и понятийного аппарата историографии, онтологических и логико-гносеологических проблем методологии истории и их соотношения с историографией, определение функций историографии и ее места в современном историко-научном знании. Оба учебных курса (зарубежной новистики и российской историографии) предполагают изучение поэтапного развития исторической мысли на основе анализа теоретико-методологических принципов и концептуальных построений отдельных авторов, характеристик школ и направлений в историографии, а также рассмотрение социальных условий научной деятельности, инфраструктуры исторической науки и форм организации исторических исследований в обозначенных программами хронологических рамках и регионах.

Программа Калининградского государственного университета более синкретична. Например, тема 6, посвященная новой и новейшей истории в СССР и в постсоветский период, предполагает изучение исследований проблем буржуазных революций и демократических движений в странах Европы и Америки ведущими советскими историками, а также формирования научных центров по «национальному» признаку объекта исследования (американистика, германистика и т. д.), классового подхода и пропагандистско-идеологической направленности советской исторической науки. Таким образом, помимо вышеобозначенных приоритетов, учебный курс включает изучение «проблемной историографии» как совокупности исследований конкретной проблемы, ограничиваясь, однако, советской и постсоветской новистикой.

Для программы учебного курса «Историография отечественной истории до 1917 г.» Челябинского государственного университета характерно рассмотрение истории развития российской исторической мысли на основе анализа концептуальных акцентов, методологических приоритетов, историко-философских исканий, принципов и методов исследовательской практики как известных российских историков, так и представленных ими школ и направлений в русской историографии. Проблема генезиса российской исторической науки изучается в контексте ее взаимоотношений с государством, официальной идеологией и культурно-общественной средой. Большое внимание в учебном курсе уделено также проблеме рецепции западноевропейской научной мысли и влиянию ее на аксиологическое восприятие исторической науки в обществе и формирование научных приоритетов российских историков. Изучение «проблемной историографии» в контексте оценки творчества отдельных исследователей, школ и направлений в данном учебном курсе носит подчиненный, иллюстративный характер.

Изучение проблем историографии в Европейском университете в Санкт-Петербурге (ЕУСПб) представлено двумя учебными курсами — по историографии истории России и по зарубежной историографии. В отличие от программ Калининградского и Челябинского государственных университетов, программа учебного курса «Историография истории России» Европейского университета в Санкт-Петербурге построена исключительно на изучении отдельных проблемных блоков истории России и их освещения в исторических исследованиях как отечественных, так и зарубежных авторов. При общем совпадении логики построения учебного курса, посвященного западной историографии, ЕУСПб и рассмотренных выше программ Калининградского и Челябинского университетов обращает на себя внимание дискуссионный подход к изучению современных тенденций развития зарубежной исторической науки, в котором нашли яркое выражение особенности обучения в Европейском университете в Санкт-Петербурге, которые основаны на отказе от системы усвоения и воспроизведения готового знания, от дидактического (в этимологическом смысле греческого слова «*didaktikós*» — поучающий) метода обучения.

Междисциплинарный подход в изучении гуманитарных дисциплин характеризует учебную программу Центрального Европейского университета в Будапеште. Следуя тенденции сближения и взаимопроникновения истории и социологии как «наук о духе», европейскими коллегами разработана программа спецкурса «Социология и историография: отношения между двумя подходами к изменениям в обществе», главной задачей которого обозначено «исследование взаимодействия в социальных и гуманитарных науках аналитического и генерализирующего подхода, с одной стороны, и исторического, с другой».

Способы «написания и осмысления истории в западном мире» предлагает к изучению Дэвид Робинсон, автор курса по историографии университета им. Трумэна (шт. Миссури, США). Отводя значительное место самостоятельной работе студентов, данный курс сконцентрирован на рассмотрении концептуальных воззрений наиболее известных историков и изучении влияния их трудов на развитие исторической мысли человечества.

Таким образом, предложенные программы, разработанные и апробированные в Калининградском и Челябинском государственных университетах (Россия), Центральном Европейском университете (Будапешт, Венгрия), Европейском университете в Санкт-Петербурге (Россия) и Университете им. Г. Трумэна (шт. Миссури, США), демонстрируют широкий спектр подходов к составлению учебных программ по историографии, разнообразие их тематических и хронологических рамок, различную степень акцентуации на тех или иных проблемных блоках.

ПРОГРАММЫ УЧЕБНЫХ КУРСОВ ПО ИСТОРИОГРАФИИ

Калининградский государственный университет

ИСТОРИОГРАФИЯ НОВОЙ И НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ (ЗАРУБЕЖНАЯ НОВИСТИКА)¹

1. Вводно-установочная лекция

Предмет и задачи курса. Соотношение историографии, источниковедения и методологии истории. Историография и история общественной мысли. Воздействие на историческую науку философских, религиозных, экономических и социально-политических идей.

Понятие о начале новой истории в дворянской и буржуазной историографии. Возникновение и развитие представлений о новой и новейшей истории.

Основные общие труды и учебная литература по историографии новой и новейшей истории.

2. Историческая мысль эпохи Просвещения

Общая характеристика исторической мысли XVIII в. Основные черты просветительской историографии.

Состояние исторического знания в Англии. Начало торийской (Г. Болингброк, Д. Юм) и вигской (Дж. Мэкинтош) историографии. Шотландская историческая школа (У. Робертсон, А. Фергюсон, А. Смит). Исторические взгляды У. Годвина и Э. Бёрка.

Радикализм французской просветительской мысли. Монтескье и Вольтер как историки. Понимание исторических законов «энциклопедистами». Вклад в историографию школы физиократов (Ф. Кенэ, А. Р. Тюрго). Исторические воззрения Ж.-Ж. Руссо и Г. де Мабли. Историческая мысль в годы Великой французской буржуазной революции (А. Барнав, К. Ф. Вольней, А. Кондорсе).

Общественно-исторические идеи немецких просветителей. Ю. Мёзер и его «История Оснабрюка». Теории исторического прогресса И. Изелина и И. Г. Гердера. И. Кант как историк. Научная деятельность А. Л. Шлёцера.

Начало американской историографии. Исторические воззрения Б. Франклина и Т. Джефферсона

3. Историография первой половины XIX века. Романтизм

Реакционно-романтическая историография. Влияние дворянско-монархической контрреволюции и реакции на историческую мысль. Историко-

политическая публицистика во Франции (Ж. де Местр, Л. де Бональд, Ф. Р. де Шатобриан, Ф. Д. Монлозье). Консервативно-романтическое направление в Германии: нарративная школа историков, историческая школа права, Л. фон Ранке. Степень влияния реакционного романтизма на историческую науку в Англии. Романтическая идеализация прошлого и теория героев Т. Карлейля. Буржуазный либерализм и поиски новых подходов к истории. Теория классов и классовой борьбы в трудах французских историков О. Тьерри и Ф. Гизо. Вигская историография в Англии. Концепция «славной революции» Т. Б. Маколея. Интерес британских ученых к экономической истории и к истории колониальной политики. Особенности либеральной историографии в Германии. Гейдельбергская историческая школа (Ф. К. Шлоссер, Г. Г. Гервинус). «Ранняя романтическая школа» в США. Идеализация американской истории в трудах Дж. Банкрофта.

Общая характеристика демократической историографии. Дантонистская и робеспьеристская концепции Великой французской буржуазной революции (Ж. Мишле, Л. Блан). «История крестьянской войны в Германии» В. Циммермана. Аболиционистская историография в США. Р. Хилдрет.

Начало социалистической историографии. Исторические идеи критико-утопического социализма (А. де Сен-Симон) и коммунизма (Э. Кабе, Т. Дезами). Историко-чартисты в Англии (Д. О. Брайен). Возникновение исторического материализма. Идея борьбы классов и теория общественно-экономических формаций в марксизме. К. Маркс и Ф. Энгельс как историки.

4. Историческая наука во второй половине XIX–начале XX в.

Особенности развития общественной мысли. Усложнение историографической ситуации. Расширение источниковой базы и улучшение организации исследований новой истории.

Консервативная западная историография. Малогерманская государственная школа (И. Г. Дройзен, Г. фон Зибель, Г. фон Трейчке). Концепция национальной миссии Гогенцоллернов в истории Германии. Бонапартистское направление во французской историографии 50–60-х годов XIX в. Апология внешней и колониальной политики в трудах торийских историков Великобритании. Проявления консервативных тенденций в историографии США.

Продолжение традиций буржуазно-либеральной историографии. Школа политической истории французской революции А. Олара. Вигско-либеральные концепции британских историков Г. Смита, Д. Сили. Теория «пуританской революции» С. Гардинера. Либеральная историография в Германии (Э. Готхайн, М. Леман, Г. Дельбрюк, Ф. Мейнеке, М. Вебер). Закат «ранней романтической школы» в США.

Основные черты позитивистской историографии. Позитивизм во французской исторической науке (Г. Моно, И. Тэн, А. Сорель, А. Деби-

¹ Историография новой и новейшей истории (Зарубежная новистика): Рабочая программа курса для студентов исторического факультета. — Калининград: Изд-во КГУ, 2001. — 22 с.

дур, Э. Лависс, А. Рамбо). Исторические взгляды А. де Токвиля. Английские историки-позитивисты Г. Т. Бокль, Дж. Р. Грин. Развитие экономической истории в Англии (А. Тойнби, Т. Роджерс, У. Кеннингем). Влияние позитивизма на «новую историческую школу в политической экономии» в Германии (Г. Шмоллер, Л. Brentano). Научная деятельность К. Лампрехта. Успехи позитивистской историографии в США (Дж. Мак-Мастер, Г. Адаме). Теория «подвижных границ» Ф. Тёрнера.

Радикально-демократическая историография. Завершение научной деятельности Ж. Мишле. История Великой французской буржуазной революции в трудах Э. Кине и А. Матьеза. Английские историки рабочего движения С. и Б. Вебб. Мелкобуржуазная критика империализма в американской историографии.

Социал-демократическая историография. Развитие материалистического понимания истории в трудах Маркса и Энгельса. Парижская коммуна в освещении французских социалистов Б. Малона, Г. Лефрансе, П. О. Лисса-гаре. Историческая публицистика Ж. Геда, сочинения П. Лафарга. «Социалистическая история Французской революции» Ж. Жореса. Популяризация исторического материализма в Германии (В. Либкнехт, А. Бебель). Исторические сочинения К. Каутского и Э. Бернштейна. Научная деятельность Ф. Меринга. Слабость социалистической историографии в Англии и США.

Исследование проблем новой истории в России. Интерес к истории Запада В. О. Ключевского, М. Н. Петрова, В. В. Бауэра. Либеральная историография пореформенного периода — В. И. Герье и его школа. История Великой французской революции в исследованиях Н. И. Кареева, М. М. Ковалевского, И. В. Лучицкого. Влияние позитивизма на русскую историческую науку. Развитие историографии новой истории в начале XX века. Сочинения А. Н. Савина, Е. В. Тарле, П. А. Кропоткина. Фундаментальный труд по истории Европы Н. И. Кареева.

Теоретический кризис западной исторической науки на рубеже XIX–XX веков. Неокантианская критика позитивизма в Германии. Пангерманская историография (Г. фон Белов, Д. Шеффер). Консервативное направление немецких историков (неоранкеанцы М. Ленц, Э. Маркс). Критика позитивистской историографии во Франции и в Англии. Эволюция позитивизма в исторической науке США.

Первая мировая война и историческая наука в западных странах.

5. Современная западная историография истории Нового времени

Общая характеристика западной историографии XX века. Влияние двух мировых войн на историческую науку. Борьба либеральных и консервативных школ и направлений.

Консервативные концепции истории в Англии, Франции, Германии и США. Консервативная ревизия Новой истории в английской историографии. Л. Нэмир. Идеи исторического пессимизма и релятивизма в со-

чинениях Дж. Бери и Дж. Коллингвуда. Теория цивилизаций А. Тойнби-младшего. Консервативная интерпретация истории Великой французской буржуазной революции после Второй мировой войны во Франции. Иррационализм и консерватизм в немецкой историографии после Первой мировой войны. О. Шпенглер. Внедрение фашистской идеологии в историческую науку. Преобладание консервативного направления в историографии ФРГ в период «холодной войны». Идея «судьбы». Г. Риттер. Консервативные проявления в американской историографии Нового времени после Первой мировой войны («имперская школа», историки-бурбоны). Неоконсервативная интерпретация важнейших проблем новой истории США после Второй мировой войны (Д. Бурстин, Р. Е. Браун, Л. Харц). «Школа бизнеса».

Либеральное направление в западной историографии новой истории. Дж. О. Тревельян как представитель либеральной британской историографии. Критика консервативных подходов к истории (Э. Карр). Преобладание умеренно-либеральных тенденций в современной английской историографии новой истории, ее основной проблематика. Влияние либеральных и демократических традиций во французской историографии. Школа «Анналов» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель). Изучение социально-экономической истории (Э. Лабрусс). Труды по истории революции 1789 г. А. Матьеза и Ж. Лефевра. Проблемы внешнеполитической и колониальной истории в трудах либеральных авторов (П. Ренувен). Немецкая либеральная историография в годы Веймарской республики. Файт-Валентин. Г. Хальгартен и его критика империализма. Внешнеполитическая история Германской империи в сочинениях Э. Бранденбурга и Ф. Мейнеке. Неолиберальная историография новой истории в ФРГ. Г. Ротфельс. «Гейдельбергская школа» социальной и экономической истории (В. Конце). Ф. Фишер. Либеральное экономическое направление в историографии США после Первой мировой войны. Ч. Бирд. Леголиберальная социальная критика внутреннего развития американского общества (Л. Паррингтон). Идеализация экономизма и реформизма в рабочем движении (висконсинская школа). Теория «согласованных интересов» (консенсуса) в неолиберальной историографии США после Второй мировой войны. Р. Хофстедтер, А. М. Шлезингер-младший. Новые тенденции в исторической науке США 60–70-х годов. «Взгляд снизу» на американскую историю Нового времени. «Новые левые» Дж. Лемиш, Г. Колко.

Социал-демократическая и марксистская историография в западных странах. Лейбористские историки в Англии. Дж. Коул. Проблемы новой истории в исследованиях историков-марксистов А. Мортон, Э. Ротштейна, П. Датта, Э. Хобсбаума. Марксистская историография во Франции. Труды А. Собуля, К. Виллара, М. Вобеля и других историков. Влияние марксизма и марксистской историографии в США.

Разработка истории американских революций и рабочего движения. Труды У. З. Фостера, Ф. Фонера, Г. Аптекера.

6. Изучение новой и новейшей истории в СССР и в постсоветской России

Историческая наука в первые годы советской власти. Кризис в отечественной историографии: разрыв традиций и смена идейно-теоретических основ. В. И. Ленин о важнейших проблемах новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Формирование новой системы исторического образования. Создание советских научных центров и подготовка научных кадров. Первые исследования советских ученых по истории буржуазных революций, рабочего и социалистического движения, по истории дипломатии и международных отношений, революции 1918 г. в Германии. Продолжение научной деятельности либеральных историков (Н. И. Кареев, Е. В. Тарле).

Развитие советской историографии новой и новейшей истории во второй половине 20-х и в 30-е годы. Классовый подход и пропагандистская направленность исторической науки. «Историк-марксист» М. Н. Покровского. «Академическое дело». Труды В. П. Волгина, Н. М. Лукина, А. М. Панкратовой, Ф. А. Ротштейна, С. Д. Сказкина, В. И. Хвостова.

Советская историография новой и новейшей истории в послевоенные годы. Создание новых исследовательских институтов, научных журналов, расширение публикации исторических документов и научных трудов. Влияние «холодной войны». Значение Постановления ЦК КПСС от 30 июня 1956 г. «О преодолении культа личности и его последствий» для исторической науки. Всесоюзное совещание историков 1962 г. Подготовка и издание обобщающих трудов по новой и новейшей истории. Создание учебников для средней и высшей школы. «Историческая Энциклопедия», «Всемирная история».

Перестройка и новые подходы в советской и постсоветской историографии новой и новейшей истории. Методологические дискуссии, идеологический плюрализм, расширение тематики исторических исследований. Достижения и проблемы. Современное состояние отечественной историографии.

Исследование проблем буржуазных революций и демократических движений в странах Европы и Америки: английская буржуазная революция XVII в. (Е. А. Косминский, В. М. Лавровский, С. И. Архангельский, М. А. Барг, Г. Р. Левин), американская буржуазная революция XVIII в. (Г. Н. Севостьянов, А. А. Фурсенко, Р. Ф. Иванов, Г. П. Куропятник), Великая французская буржуазная революция (Е. В. Тарле, А. З. Манфред, А. В. Адо, В. М. Далин, В. Г. Ревуненков), буржуазные революции XIX в. (Ф. В. Потемкин, А. И. Молок, С. Б. Кан). Исследования по истории рабочего движения и социалистических учений

В. П. Волгина, М. И. Михайлова, В. А. Рожкова, И. С. Галкина. История дипломатии и международных отношений в работах Б. Ф. Поршнева, Е. В. Тарле, Н. Н. Болховитинова, В. П. Потемкина, Ф. А. Ротштейна, А. С. Ерусалимского, А. Л. Нарочницкого, Н. Н. Иноземцева, Ю. А. Писарева, Л. И. Зубока, К. Б. Виноградова, В. Н. Виноградова.

Советская и российская историография новейшей истории США. Изучение текущих проблем в 30-е годы (В. И. Лан, С. А. Далин). Формирование современной американистики в конце 50-х и в 60-е годы (Н. Н. Иноземцев, А. А. Яковлев). Формирование научных центров американистов. Проблематика исследований: двухпартийная система (Н. В. Сивачев, Е. Ф. Язьков, А. С. Манькин, В. А. Савельев), социальная политика (А. А. Попов, Ю. Ф. Олещук, О. Г. Кирьянова), рабочее движение (А. Н. Мельников, Я. Н. Керемецкий), внешняя политика (А. Кокошин, Ю. Мельников, В. Петровский, Р. Овинников, А. Уткин, Ю. Жуков, С. Рогов), биографии государственных деятелей США (Н. Яковлев, Р. Иванов, С. Рогов, И. Усачев, Э. Иванян), общие работы. Деятельность Российской ассоциации американистов.

Советская и российская историография германского фашизма. Анализ проблемы в документах Коминтерна. Первые научные исследования 30-х годов. Изучение нацизма в годы Великой Отечественной войны и в послевоенное десятилетие (обработка и издание документов). Изучение нацизма в 50–60-е годы. Комиссия историков СССР и ГДР. Появление обобщающих работ, монографические исследования (Г. Л. Розанов, В. Т. Фомин, Л. Безыменский, А. А. Галкин, Л. И. Гинцберг, А. С. Бланк). Изучение германского фашизма в 70–80-е годы (П. Ю. Рахшмир, Б. Бессонов, В. И. Дашичев, М. И. Семиряга, Л. Бровко, Д. Мельников, Л. Черная). Активное обращение к проблеме нацизма в 90-е годы. Переводы зарубежных авторов. Отечественные издания (Е. Ржевская, П. Павленко, Ф. Сергеев). Публикации документов.

Советская и российская историография национально-революционной войны в Испании. Разработка проблем новейшей истории Испании в начале 30-х годов. Возрождение интереса к проблеме войны в Испании в 50–60-е годы (И. М. Майский). Мемуарная литература, монографические исследования (Х. Гарсия, Р. Овинников, К. Майданик). Обобщающие работы (Д. Прицкер, Л. Юрьева, С. Пожарская, М. Мещеряков). Изучение проблем новейшей истории Испании в 70–80-е годы. Современное состояние отечественной историографии национально-революционной войны в Испании.

7. Американская историография новейшей истории

Развитие американской исторической науки после Первой мировой войны. Методологический кризис. Историзм. Инструментализм (Дж. Дьюи). Позитивизм. Формирование организаций историков.

Проблемы новейшей истории США в трудах Ч. Бирда. Исследование истории рабочего движения (Дж. Коммонс). Антимонополизм (В. Паррингтон, Л. Стефенс, Ф. Аллеи). Историография внешней политики: официозное и ревизионистское направления.

Американская историческая наука в годы Второй мировой войны. Периодизация. Система подготовки историков. Научные учреждения. Методология истории (релятивизм, презентизм, идеологическое обеспечение политики). Преобладание неоконсерватизма в 40–50-е годы (А. Шлезингер, Дж. Либби, Дж. Патгерсон). Комплексный междисциплинарный подход. Клиометрия (Ф. Фогель). Неоконсервативное направление в 80–90-е годы (И. Кристол, С. Липсет, Дж. Белл). Радикально-демократическое направление (Г. Занн, П. Конкин, С. Лене).

Американская историография внешней политики: основные этапы развития (А. Деннис, Т. Бейли, Дж. Кеннан, Г. Моргентау, У. Уильямс, Б. Бернштейн, Т. Маккормик, З. Бжезинский).

8. Германская историография новейшей истории

Германская историография в годы Веймарской республики. Историзм. Формирование основных течений: монархически-реакционное (Г. фон Белов, Д. Шеффер), умеренно-либеральное (Г. Дельбрюк, Ф. Мейнеке), социал-демократическое (К. Каутский, Г. Кунов). Дискуссии по проблемам Ноябрьской революции, реформ, будущего Веймарского государства. Пацификация исторической науки в годы гитлеровской диктатуры: чистка университетов, разгром либеральных и левых школ и течений. «Ост-форшунг». Обеспечение государственной политики, служба агрессии (К. фон Мюллер, Г. Аубин, Г. Ритгер).

Историография ГДР. Утверждение марксизма. Перестройка системы подготовки специалистов, формирование научных учреждений. Комиссия историков СССР и ГДР. Публикация документов и мемуарной литературы. Основная проблематика исследований: новая периодизация немецкой истории, проблемы революционного движения в Германии, фашизм, история ГДР (С. Дернберг, В. Руге). Углубление идеологического кризиса в 80-е годы.

Историография ФРГ. Денацификация Германии. Формирование новой системы образования и научных учреждений. Консервативное направление в исторической науке. Принцип «немецкого историзма» (Г. Ритгер). Неолиберальное направление. «Структурная история» (Г. Ротфельс, В. Конце, О. Бруннер). Проблема фашизма в историографии ФРГ (Э. Нольге, И. Фест, К. Брахер). Левореформистская историография новейшей истории (Ф. Фишер, В. Абендрот). Марксистская историография.

9. Британская историография новейшей истории

Развитие исторической науки в Великобритании после Первой мировой войны. Основные направления британской историографии но-

вейшей истории: консервативное, либеральное, лейбористское, марксистское. Ревизионизм (Дж. К. Клэпем).

Британская историография новейшей истории после Второй мировой войны. Совершенствование методики исторических исследований. «Старая» и «новая» исторические науки. Основные направления исследований: новейшая история Англии, США, Европы, славистика и советология. Политическая история. Рабочая история. Локальная история.

Британская историография предыстории Второй мировой войны. Публикация источников. Мемуарная литература. Официальная история (Р. Сетон-Уотсон, Дж. Уилер-Беннет, У. Медликот). Объективистско-критическое направление (К. Инграм, Л. Нэмир, А. Тэйлор). Ревизионистская историография (У. Уилмот, Р. Томпсон, Дж. Фуллер).

10. Новые направления в западной историографии новой и новейшей истории рубежа XX–XXI вв.

Смещение интереса западных историков от поиска общих закономерностей к частному, уникальному, индивидуальному. Пересмотр традиционной тематики. Новые направления в западной историографии: гендерная история, микроистория, история частной жизни.

Челябинский государственный университет

ИСТОРИОГРАФИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ ДО 1917 ГОДА

І. Теоретико-методологические основы, научная и социокультурная функции историографии

1. Методологические поиски основ историографического знания в до-революционный период (XIX–начала XX в.)
Первый опыт историографического письма в 20–40 гг. XIX вв. Возникновение в России историографии как научной дисциплины. Формирование ученых-историографов XIX–XX вв.: И. В. Лешнюков, С. М. Соловьев, К. Н. Бестужев-Рюмин, В. С. Иконников, В. О. Ключевский, П. Н. Милюков, М. О. Коялович, А. С. Лаппо-Данилевский. Основные историографические труды. Принципы и методы историографического изложения.
2. Развитие представлений о предметных границах и понятийном аппарате историографии во второй половине XX в.
Дискуссия о предмете историографии в третьей четверти XX в. — идеи М. В. Нечкиной, Л. В. Черепнина, А. М. Сахарова, С. О. Шмидта, А. Я. Шапира и др. Историография как история исторической науки. Разработка категориального аппарата историографии. Смысл

основных понятий: историческая концепция (базовое понятие), историографический факт, историографический источник. Историко-научная рефлексия как выражение научно-дисциплинарной функции историографии. Принципы историографических исследований. Формирование проблемной историографии. Основные труды по истории исторической науки данного времени.

3. Формирование новационных подходов в разработке проблем историко-научного знания в конце XX–начале XXI века.

Отход от идеологических клише и классового подхода в историографии. Плюрализм историко-научного мышления. Процесс рецензии западноевропейских идей методологии и философии истории в отечественном историографическом знании. Антропологизация исторического знания и формирование культурологического подхода в понимании содержания и предмета историографии. Преодоление сциентизма и формирование представлений об историографии как области культуры. Историография как выражение социокультурной традиции. Историческая концепция как социокультурный феномен.

4. Историография и общество как проблема современного историко-научного знания.

Проблемы трансляции исторического знания, характер их предметности в научной и общественной среде. Внедрение междисциплинарных принципов исследования в историографию. Науковедение и история исторической науки. Историография в контексте интеллектуальной истории. Расширение предметного поля историографии. Проблема научного терминологического словаря и инструментария историографических исследований. Разработка новых понятий и задач историографии. «Историографический быт» — как система и проявление образа жизни и научных коммуникаций в сообществе историков. Алгоритмы научных коммуникаций в различных ситуационных процессах развития науки. Историк как творческое начало существования и эволюции исторического познания. Ценностные ориентации историка, социокультурная среда, формирование межличностных и внутринаучных связей как основа формирования научных направлений, течений, школ в историографии и достижения нового исторического знания.

II. Историография XVII в.

1. Формирование зачатков исторического знания в первой половине XVII в.
2. Исторические знания во второй половине XVII в. Воздействие официальной идеологии на характер исторических трудов.

III. Историография XVIII в.

1. Формирование философско-исторической концепции рационализма.
2. Научная деятельность В. Н. Татищева.
3. М. М. Щербатов.
4. И. Н. Болтин.
5. Немецкие историки в русской исторической науке.
6. Результаты европеизации России во второй половине XVIII в. и протобуржуазные тенденции в исторической науке.

IV. Историческая наука в первой половине XIX в.

1. Условия и основные тенденции развития.
2. Историческая наука и государство.
3. Формирование инфраструктуры исторической науки.

V. Н. М. Карамзин и формирование консервативного направления в русской исторической науке

1. Становление Карамзина.
2. Продолжение Карамзина: М. П. Погодин.
3. Н. Г. Устрялов.
4. Историческая наука и поиски специфического российского пути общественной эволюции.

VI. Становление либерального направления в первой половине XIX в.

1. И. Ф. Эверс.
2. М. Т. Каченовский.
3. Н. А. Полевой.

VII. Историческая наука в середине XIX века (40–70 гг.): либеральная традиция

1. Государственная (юридическая) школа в русской историографии.
2. К. Д. Кавелин.
3. Б. Н. Чичерин.
4. С. М. Соловьев в русской исторической науке.
5. Историки второго поколения государственной школы. В. И. Сергеевич, А. Д. Градовский.
6. Н. И. Костомаров: творчество историка в контексте традиций романтизма в науке.
7. А. П. Щапов.

VIII. Историческая наука в условиях модернизационной трансформации второй половины XIX–XX вв.

1. Институционализация исторической науки.
2. Смена познавательных парадигм в науке.

IX. Научные школы в исторической науке в конце XIX–начале XX вв.

1. Традиции методологических и концептуальных исторических построений.
2. В. О. Ключевский в русской историографии.
3. «Школа Ключевского».
4. Видные представители «школы Ключевского».

X. Петербургская школа историков

1. Видные представители Петербургской школы.
2. К. Н. Бестужев-Рюмин.
3. С. Ф. Платонов.
4. А. С. Лаппо-Данилевский.
5. А. Е. Пресняков.

Европейский университет в Санкт-Петербурге

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ РОССИИ¹

ЧАСТЬ 1

(М. М. Кром)

- Общественный строй Древней Руси: основные научные концепции.
- Возникновение и эволюция древнерусской государственности: итоги и перспективы изучения.
- Вопросы истории древнерусской церкви в современной историографии.
- Судьбы русских земель в XIII–первой половине XV вв. (проблематика современных исследований, спорные и малоизученные вопросы).
- Проблемы социально-экономической истории России XV–XVII вв. в современной науке.
- Образование единого русского государства: спорные вопросы политической истории России второй половины XV–начала XVI вв.
- Власть и общество в России XVI–XVII вв. (различные аспекты проблемы в освещении отечественной и зарубежной историографии).
- Смута: историография гражданской войны в России начала XVII в.
- Россия в XVII в.: узловые проблемы, основные направления современных исследований.

¹ Европейский университет в Санкт-Петербурге. Ежегодник: факультет истории 2001/2002 // Санкт-Петербург, 2001. — С. 20–22.

ЧАСТЬ 2

(Е. В. Анисимов, А. Н. Цамутали, Б. В. Ананьич)

- Реформы Петра Великого в трактовке отечественных и зарубежных исследователей.
- Россия во второй четверти XVIII в: споры об «эпохе дворцовых переворотов».
- Внутренняя политика Екатерины II (обзор отечественной и зарубежной историографии).
- «Грань веков»: политическая история России конца XVIII в. в современной научной литературе.
- Историография экономической истории России XIX в.
- Историография внутренней политики России в первой пол. XIX в.
- Историография общественно-политической жизни и революционного движения в России в первой пол. XIX в.
- Историография внешней политики России в первой пол. XIX в.
- Историография внутренней политики России второй пол. XIX в.
- Историография общественно-политической жизни и революционного движения в России в 60–е гг. XIX в.
- Историография общественно-политической жизни и революционного движения в России в 70–80–е гг. XIX в.
- Историография внешней политики России во второй пол. XIX в.
- Историография внутренней политики конца XIX–начала XX в.
- Историография внешней политики конца XIX–начала XX в.
- Историография экономической политики конца XIX–начала XX в.

ЗАПАДНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

(Д. А. Александров, Е. И. Кэмпбелл)

ЧАСТЬ 1

- Становление и развитие исторической науки.
Основные направления зарубежной историографии
от эпохи Просвещения до середины XX в.*
- Историческая наука в контексте истории.
  - Эпоха Просвещения и становление историзма. Идея прогресса и историческая наука. Немецкая философия. Европейский романтизм.
  - Французская революция и социальные науки.
  - Становление национальных государств и историописание XIX в.
  - Гумбольдтовская реформа университетов и превращение истории в профессиональную дисциплину.
  - Формирование интеллектуальных стандартов истории. Немецкая модель исторической науки. Позитивизм.
  - Социальная история XIX в. как интеллектуальный контекст исторической науки (Э. Дюркгейм, К. Маркс, М. Вебер).

- На пути к новой исторической науке (Ф. Симиан, П. Видалль де ла Бланш, А. Берр).
- Возникновение школы «Анналов» (М. Блок, Л. Февр).
- «Новая историческая наука».
- Социально-структурная история (Ф. Бродель).
- Британский марксизм и новая социальная история (Э. П. Томпсон, Э. Хобсбаум, К. Хилл и др.).
- Послевоенное поколение и студенческая революция 1968 г. (М. Фуко).

ЧАСТЬ 2

Современные дискуссии в зарубежной исторической науке

- Общество, история и историки в конце XX в.: временный кризис жанров или начало новой эпохи? Состояние постмодерна (Ж.-Ф. Лиотар).
- Критика исторической науки: лингвистический поворот, новая интеллектуальная история, новая историография (Х. Уайт, Д. Лакапра, П. Новик и др.).
- Проблема постмодерна и историческая рефлексия в Германии (Р. Козеллек, Х. Майер).
- Поворот к культуре (Л. Хант, Р. Шартье и др.).
- Экологический кризис и становление экологической истории (У. Кронон, К. Мерчант, Д. Уорстер и др.).
- Технологизация общества и новая история техники. Социальная история техники, история технологий (Т. П. Хьюз, Дж. Криге, Р. Ш. Коуэн и др.).
- Феминистская и гендерная история.
- История национализма и империй.

Central European University (Budapest. Hungary)

SOCIOLOGY AND HISTORIOGRAPHY: THE RELATIONSHIP BETWEEN TWO APPROACHES TO STUDY THE CHANGE IN HUMAN SOCIETIES

Outline of a course¹

The aim of the course is to acquaint the students with the interaction between analytical and generalizing approach on the one side and historical approach on the other side in social sciences and humanities. Stress will be laid on concrete examples and contemporary discourses.

Requirement: attendance, class participation and an essay of not more than 2500 words.

¹ www.ceu.hu

PART 1

Philosophical and methodological issues

Political, philosophical, cultural roots of sociological and historical approaches to social change (enlightenment and positivist concepts, reaction of “historical schools”, romantic philosophy, German idealism).

Theories of national economy and the question of historical specificity (classical economy K. Marx, F. List).

Confrontation of analytical and historical approaches in science at the end of the 19th century (K. Menger, G. Schmoller, K. Lamprecht, M. Weber, E. Durkheim and the French school).

The “modern”, “postmodern” and contemporary confrontations between history and sociology (E. Troeltsch, B. Croce, K. Popper, F. Braudel and Annales, E. Gellner, M. Foucault).

PART 2

Examples of mutual penetration of historiography and sociology

Historiography of social politics and the welfare state.

Sociogenesis in the theory of Norbert Elias and others.

History of modernization, Europe and other continents.

Models of urban growth and urbanization as a historical process. Comparison between Europe and other continents.

PART 3

Contemporary situation

Contemporary historical sociology. Approaches, methods, main themes.

The impact of sociology on contemporary historiography.

Comparative historiography and sociology – convergences and distinctions.

Truman State University (Missouri. USA)

HISTORIOGRAPHY

(Lecturer – *David Robinson*)

The purpose of this course is to examine the ways in which history has been written and considered in the western world through the ages. We will read about and discuss some of the most important historians and influences on the writing of history from the Ancient Greeks to the present day. The emphasis of the course, however, is on the nineteenth and twentieth centuries. Since one semester could never be enough to cover all important historical trends, you will have the opportunity in your papers and presentations to explore historians or historical schools of your choice.

The class requirements consist of weekly readings, active and regular contributions to discussions, two presentations and accompanying papers, and one response paper at the end of term. There will be no exams.

The presentations and associated papers should be on topics approved by me beforehand, but the purpose is for you to follow your own interests and expand knowledge of your field. I expect you to read the writings of a particular historian or school of history as well as secondary analysis of them. These papers should be from eight to ten pages long.

The response paper is intended to be a thought piece discussing the three or four topics of the course that most triggered a response in you (positive and/or negative), with well argued reasons why. What made you think the most, perhaps even reassess your views as a historian? It would help to keep a rough Journal of your responses to the readings and discussions throughout the course. The purpose is to make you consider the discipline as a whole and where you fit into it. Expected length is from twelve to fifteen pages.

Books to purchase:

- Niccolo Machiavelli*, The Prince.
Peter Novick, That "Noble Dream".
Max Weber, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.
Michel Foucault, A History of Sexuality, vol. I.
Natalie Zemon Davis, The Return of Martin Guerre.
Robert Darnton, The Great Cat Massacre.
Joan Wallach Scott, Gender and the Politics of History.

In addition, the following titles are on reserve:

At the circulation desk:

- Thucydides*, The Peloponnesian War.
John Barker, The Superhistorians.
Augustine, The City of God.
Jules Michelet, The People.
Fritz Stern, The Varieties of History.
Leopold von Ranke, Theory and Practice of History.
Eugene Kamenka, ed., The Portable Karl Marx.
Robin Blackburn, ed., Ideology in Social Science.
E. P. Thompson, The Making of the English Working Class.
Eric Wolf, Europe and the People without History.
H. Stuart Hughes, Consciousness and Society.

Fernand Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip, I, II vols.

Clifford Geertz, The Interpretation of Cultures.

Clifford Geertz, Local Knowledge.

Michel Foucault, Discipline and Punish.

Renate Bridenthal and Claudia Koonz, eds., Becoming Visible: Women in European History.

At the periodicals desk:

E. P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century," Past and Present, 50 (1971), 76–136.

J. H. Hexter "Fernand Braudel and the Monde Braudcllien," Journal of Modern History (1972), 480–539.

Mark Poster, "Foucault and History," Social Research, 49 (1982), 119–142

Robert Finlay, "The Refashioning of Martin Guerre," American Historical Review 93 (1988), 553–571.

Natalie Zemon Davis, "On the Lame," American Historical Review, 93 (1988), 572–603.

Class and reading schedule:

Jan. 24: Introduction. The fathers of history: Barker, ch. 1; Thucydides, Book 1, chs. 1 and 11; Book 2, chs. 4, 5, and 6.

Jan. 31: Augustine and the medieval worldview: Barker, ch. 2; Augustine, Book 1. Renaissance historians: Barker, ch. 3; Machiavelli, The Prince.

Feb. 7: Voltaire and the Enlightenment: Barker, ch. 4; Stern, 35–45. The Romantic Era: Michelet, XIII–XXXI, 3–99, 178–210; Barker, Ch. 5; Stern, 90, 101–104.

Feb. 14: German historicism: Barker, ch. 6; Humboldt, "On the Historian's Task," in Ranke. Theory and Practice of History; Stern, 54–62; Handout: Ranke, "On the Relation of and Distinction between History and Politics". Turn-of-the-century American historiography: Novick, 1–108; Stern, 197–208, 256–266.

Feb. 21: Presentations 1.

Feb. 28: Karl Marx and Marxist history: Kamenka, XI–XLV, 162–195, 461–493; Thompson, "The Making of the English Working Class," 9–13; Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century"; Hobsbawm, "Karl Marx's Contribution to Historiography," in Blackburn, Ideology in Social Science; Wolf, 2–23.

Mar. 6: Spring Break.

Mar. 13: Max Weber and history as science: Hughes, ch. 8; Weber, Protestant Ethic.

Mar. 20: The Annales School of French social history: Hexter, “Fernand Braudel and the Monde Braudellicn”; Braudel, vol. I, 17–47, 353–374; vol. II, 901–903. Objectivity in crisis. Novick, skim Parts 2 and 3; read Part 4.

Mar. 27: The influence of cultural anthropology: Geertz, Interpretation of Cultures, 3–30, 412–53; Darnton, Introduction, ch. 2, and Conclusion; Geertz, “Blurred Genres,” in Local Knowledge.

Apr. 3: Michel Foucault: Foucault, Discipline and Punish, 3–31; Foucault, History of Sexuality, vol. I; Poster, “Foucault and History”; Handout: Rafter, “Chastizing the Unchaste,” in Cohen and Scull, Social Control and the State. 288–311.

Apr. 10: The Davis/Finlay debate: Davis, Return of Martin Guerre; Finlay “The Refashioning of Martin Guerre;” Davis, “On the Lame.”

Apr. 17: Gender in history: Scott, 1–50, 68–90, 167–198; Joan Kelly, “Did Women Have a Renaissance?” in Bridenthal and Koonz, Becoming Visible.

Apr. 24: Presentations II.

May 1: Film: Return of Martin Guerre. Response papers due.

May 8: Final meeting.

Розгiл III

Сторінки історії Харківського університету

В. Ю. ИВАЩЕНКО

ПРОФЕССОР Д. И. КАЧЕНОВСКИЙ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

Практически все мемуаристы, освещающие дореволюционную историю Харьковского университета, сосредоточивают основное внимание на характеристике преподавательского состава. Часто их рассказы дают лишь общее представление о лекционных курсах, общественной деятельности и моральном облике отдельных профессоров. Однако есть в истории университета люди, чьи имена стали синонимами целой эпохи. Им летописцы университетской жизни посвящают десятки страниц воспоминаний.

Одним из наиболее популярных в среде харьковского студенчества профессором был Дмитрий Иванович Каченовский (1827–1872), занявший в 1849 г. кафедру международного права, а несколько позднее и кафедру государственного права европейских стран. Начало его преподавательской деятельности совпало с усилением общественной активности и ростом недовольства старыми порядками. В этих условиях молодой одаренный профессор стал «как бы центром умственного движения в Харькове» [1, с. 79], оказав огромное влияние на формирование общественной и политической мысли дореформенной эпохи.

К сожалению, работы о Д. И. Каченовском ограничиваются в основном справочными изданиями [2, с. 808; 3, с. 242–247], что, однако, компенсируется богатым мемуарным материалом.

Естественно, мемуары далеко неравнозначны по объему и содержанию. Так, в воспоминаниях В. П. Пашкова, П. И. Вейнберга, О. В. Аптекмана и В. П. Бузескула Д. И. Каченовскому уделяется всего несколько строк, в то время как мемуары М. Ф. Де-Пуле, А. Н. Стоянова, М. М. Ковалевского и ряда других авторов ставят его фигуру в центр повествования. На характер и особенности излагаемого фактического материала значительное влияние оказывают положение автора воспоминаний в описываемых событиях, время написания и причины, которые побудили мемуариста взяться за перо. Остановимся на особенностях только некоторых из них.

В. П. Пашков и П. И. Вейнберг были студентами историко-филологического факультета в тот период, когда Д. И. Каченовский заканчивал университет и только начинал свою преподавательскую деятельность, поэтому их впечатления основываются на нескольких личных встречах и в большей мере — на свидетельствах людей, более близко знавших Дмитрия Ивановича [4, с. 257; 5]. Оценки другого автора, В. П. Бузеску-

ла, который, напротив, поступил в университет уже после смерти Д. И. Каченовского, также опираются на бытовавшие среди студентов предания и уже опубликованные воспоминания [6, с. 237–239]. Фактически эти мемуаристы были очень мало знакомы с профессорской деятельностью Дмитрия Ивановича, но, желая как можно полнее воссоздать свое университетское прошлое, не могли обойти вниманием личность, воплотившую в себе идеалы целого поколения.

Совсем иную цель ставил перед собой бывший студент-медик, активный деятель российского революционного движения 70–80-х гг. XIX ст. О. В. Аптекман. Стремясь подвести итоги предшествующей народнической работы [7, № 5, с. 108], он переносит акцент с образовательного процесса на общественные проблемы, волновавшие студенчество конца 60-х годов. Именно в этом ракурсе он освещает лекцию только что вернувшегося из-за границы Д. И. Каченовского о франко-прусской войне [7, № 4, с. 62].

П. Лейбин, А. Н. Стоянов и М. М. Ковалевский были учениками Д. И. Каченовского, и поэтому их характеристики более обстоятельны. «Воспоминания о Д. И. Каченовском» профессора А. Н. Стоянова представляют собой публичную лекцию, подготовленную к годовщине смерти Дмитрия Ивановича. Поставив целью раскрыть «...простой, но нравственный смысл этой честной и полезной жизни» [8, с. 4], А. Н. Стоянов представил яркий, но несколько идеализированный образ своего наставника. Небольшая заметка П. Лейбина также была непосредственным откликом на смерть выдающегося ученого [9, с. 2].

Самый известный из его учеников, профессор Московского университета М. М. Ковалевский неоднократно выступал в печати с автобиографическими очерками; в трех из них Дмитрию Ивановичу отводится одно из центральных мест [10–12]. В воспоминаниях, написанных через 20–30 лет после смерти учителя, когда сам автор уже состоялся как ученый и педагог, нашли отражение как сильные, так и слабые стороны преподавательской деятельности Д. И. Каченовского.

Интересен комплекс мемуаров, опубликованных в сборнике «Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания» (Харьков, 1905). Данный сборник составлен из речей, которые были произнесены 22 ноября 1903 г. на посвященном памяти Д. И. Каченовского торжественном заседании Юридического общества при Харьковском университете. Кроме уже упоминавшихся воспоминаний М. М. Ковалевского [12], туда вошли мемуары профессора физики А. П. Шимкова и выдающегося окулиста Л. Л. Гиршмана [13], которые были постоянными посетителями популярных в Харькове «суббот» Д. И. Каченовского. В этих воспоминаниях повествование ведется в двух планах: пытаюсь рассказать о давних событиях как их современники, А. П. Шимков и Л. Л. Гиршман зачастую оценивают эти же события с высоты протекших десятилетий.

Таким образом, к воспоминаниям о Д. И. Каченовском обращались на протяжении более чем четырех десятилетий после его смерти не только студенты-юристы, но и выпускники других факультетов Харьковского университета 50–60-х гг. XIX в., что свидетельствует об устойчивости интереса к личности выдающегося ученого и педагога.

Теперь обратимся непосредственно к мемуарным свидетельствам и попытаемся объяснить притягательность этого образа для современников.

Как отмечают студенты конца 40-х годов XIX в., Д. И. Каченовский, вступив на кафедру в возрасте 22 лет, сразу же «стал звездой первой величины» [14, с. 86], чья «...талантливость, серьезные познания, горячая отзывчивость на общественные вопросы, блестящее изложение предмета — все сразу высоко подняло его над общим профессорским уровнем» [4, с. 257]. Вокруг молодого профессора начали группироваться студенты не только юридического, но и других факультетов, пользуясь любым случаем, чтобы пропустить лекцию своего факультета и прослушать лекцию Дмитрия Ивановича [13, с. 67].

Д. И. Каченовский читал два курса — международное право и историю государственного права европейских стран. Прежде всего студентов привлекала прекрасная манера изложения. М. М. Ковалевский утверждал, что в России он не слышал лучшего профессора [10, с. 64]. Более того, студенты 50–60-х годов XIX ст. уже не были снисходительны к чудачествам старых профессоров. Они желали получать знания в соответствии с уровнем развития отечественной и мировой науки. Этим требованиям вполне отвечали лекции Д. И. Каченовского, которые служили ему средством, а иногда только предлогом, к тому, чтобы ввести свою аудиторию в круг новейших научных достижений, способствовать ее духовному и нравственному росту, пробуждать в ней жажду деятельности для общего блага. По мнению А. П. Шимкова, молодой профессор-юрист значил для Харьковского университета не меньше, чем Т. Н. Грановский для Московского [1, с. 79].

Высоко ставя просветительскую миссию университетов, Д. И. Каченовский говорил своим слушателям: «Мы стекаемся сюда из наших полуденных краев, чтобы, соединившись под кровом науки и, окрепнув в обществе себе подобных, возвратиться назад просвещенными людьми. Что было бы с нами без университета?» [6, с. 238].

Студенты-юристы отмечали, что Д. И. Каченовский был скорее художником и историком [15, с. 579], «...его так мало можно считать законоведом в прямом смысле слова, что слабейшую сторону его курса составляли именно те лекции, в которых, по природе предмета, требовалась юридическая конструкция» [12, с. 31]. Поэтому и студенты, и публика относились к университетским курсам и публичным лекциям широко, европейски образованного профессора как к общеобразовательным, а не специальным.

В 1859 г. Д. И. Каченовский выразил желание прочесть публичные лекции по вопросу об отношениях европейцев к неграм в Америке и Вест-Индии, но в совете университета это вызвало решительные возражения со стороны профессора И. А. Свиридова, которому тема показалась неуместной, так как «тут многое будет относиться к нашему отечеству». И хотя совет одобрил тему, с И. А. Свиридовым согласился министр народного просвещения Е. П. Ковалевский: он нашел предлагаемые Д. И. Каченовским лекции несвоевременными. Эти публичные лекции об отмене торгового рабства так и не состоялись [3, с. 244], однако в курсе международного права их прослушали сотни студентов.

Начиная с 1855/56 уч. г. Д. И. Каченовский посвящал 20–30 часов историческому очерку возникновения, развития и падения рабства на Западе [11, с. 281; 9, с. 2]. Не упоминая ни одним словом о печальной российской действительности, он, тем не менее, убеждал своих слушателей в необходимости отмены крепостного права, чем предопределил их последующую деятельность в комитетах по улучшению быта крестьян [1, с. 78].

Будучи приверженцем идей конституционализма и публичной свободы граждан, Дмитрий Иванович воплощал свои взгляды в курсе государственного права европейских стран. Освещая историю английского парламента, венгерского сейма, представительных палат Франции, Пруссии и Австрии [11, с. 282], он воспитывал тем самым сторонников парламентаризма.

Когда же российское общество заинтересовалось новыми судами и местным самоуправлением, этот курс обогатился лекциями об институте мировых судей, суде присяжных и земских порядках Англии и других стран Западной Европы [11, с. 281]. Убежденный «западник», которого часто обвиняли в «англоманстве», Д. И. Каченовский был, таким образом, «патриотом в лучшем значении этого слова» [12, с. 25], ибо старался всеми своими силами содействовать искоренению недостатков, присущих современному российскому обществу.

Взяв на себя роль руководителя юношества, Дмитрий Иванович «будил мысль», в каждой своей лекции давая материал для оживленных бесед в студенческой среде [13, с. 67]. Однако свое общение с молодежью Д. И. Каченовский не ограничивал чтением лекций. В то время, когда «...легче было получить от иного педагога, за дорогую цену, квартиру на профессорском чердаке, чем добиться разрешения на какую-нибудь книгу из библиотеки» [8, с. 18], Дмитрий Иванович снабжал студентов новейшей литературой, принимал их у себя на дому, вовлекая в беседы на научные и современные темы [9, с. 2]. Эти беседы зачастую были не менее важны, чем лекции, поскольку Д. И. Каченовский был на редкость одаренной и разносторонней личностью. Он серьезно увлекался живописью, был неплохим пианистом, знал древние языки и в совер-

шенстве владел французским, немецким и английским. Предпочитая чтение лучших произведений в подлинниках, начал изучение итальянского и испанского языков.

Следует отметить, что Дмитрий Иванович не искал популярности. Много работая, постоянно совершенствуясь, он с такой же требовательностью относился и к окружающим, будучи строгим преподавателем и неумолимым экзаменатором [12, с. 33], что, однако, не мешало студентам относиться к нему с большой любовью.

Гораздо сложнее складывались его отношения с коллегами, так как «в противодействии тому, что он считал за зло, он бывал непреклонен и не останавливался перед решительными действиями для достижения цели» [1, с. 84]. Основное зло Д. И. Каченовский видел в пансионерстве, которым запятнало себя большинство профессоров Харьковского университета и против которого Дмитрий Иванович начал беспощадную борьбу. Именно с его деятельностью профессор А. П. Шимков и связывает исчезновение этого постыдного явления к середине 60-х гг. XIX ст.

Прямолинейность и непреклонность часто ставили Д. И. Каченовского в центр борьбы в совете университета, где он возглавлял «западников» в противовес «славянофилам» во главе с П. А. и Н. А. Лавровскими. Эта борьба, осложненная личной враждой [15, с. 575], часто негативно влияла на ход учебного процесса, причем предубежденное отношение к предмету спора допускали обе стороны. Так, Д. И. Каченовский высказывался против введения истории славянских народов в программу магистерского экзамена, считая это ненужной роскошью [16, с. 202–203].

А. П. Шимков, М. Ф. Де-Пуле и М. М. Ковалевский обращают внимание на падение популярности Дмитрия Ивановича в последние годы его жизни. Это выразилось в изменении отношения к его лекциям, которые уже не посещались всем университетом, в резкой критике его трудов. А. П. Шимков объясняет это тем, что «Каченовский, несмотря на то, что жизнь его была коротка, как бы пережил себя: к середине 60-х годов университетский поток... стал обходить, если хотите, обгонять его» [1, с. 81]. Осознавал это и сам Дмитрий Иванович. В письме к М. Ф. Де-Пуле он писал: «Подчас думаешь, что мы живем слишком долго и пережили свое время» [14, с. 573].

Студенческие массы были охвачены новыми радикальными идеями А. И. Герцена, Н. А. Добролюбова, Н. Г. Чернышевского; многих начал волновать национальный вопрос; в общественном сознании на первое место выдвинулась социально-экономическая сторона общественных отношений. Д. И. Каченовский не принял этих веяний и, признавая единственно необходимым условием общественного прогресса распространение западноевропейской культуры, остался верен своим идеалам. Но даже идеологические противники Дмитрия Ивановича не сомневались

в том, что «в университетских делах Каченовским могло руководить что-либо, помимо стремления к «абсолютной справедливости» [12, с. 42].

Таким образом, выпускники Харьковского университета, которые в своих воспоминаниях обращались к личности Д. И. Каченовского, не останавливались на научной деятельности профессора, их прежде всего интересовали его общественно-политические взгляды, особенности преподавания, взаимоотношения со студентами и в меньшей мере — с коллегами. Анализ сюжетов, которые попали в поле зрения мемуаристов, позволяет утверждать, что популярность того или иного профессора во многом зависела от того, насколько он учитывал новые общественные настроения.

В конце 50–начале 60-х гг. XIX в., когда «эпоха великих реформ» выдвинула на первый план общественно-политические науки, Д. И. Каченовский сумел связать достижения западноевропейской мысли с проблемами, волновавшими российскую общественность. Внушая почтение к европейской науке, он одновременно указывал студенческой молодежи пути приложения теоретических знаний, предопределив тем самым их дальнейшую деятельность.

Д. И. Каченовский был не столько «учителем», сколько «воспитателем» целого ряда поколений. И с кафедры, и в личном общении он воздействовал на окружающую среду независимостью своих суждений, был примером гражданского мужества. Поэтому, несмотря на падение популярности в конце 60-х годов XIX в., для многих студентов Д. И. Каченовский оставался образцом университетского деятеля, который до конца своих дней бескорыстно служил науке и родному университету. Надолго забытый официальными властями, Дмитрий Иванович навсегда остался в памяти своих учеников.

Литература

1. Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. — Харьков, 1905.
2. Грабарь В. Каченовский Дмитрий Иванович // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — Т. 16-а. — СПб., 1895.
3. Ястржембский В. А. Каченовский Дмитрий Иванович // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багаля. — Харьков, 1908.
4. Вейнберг П. Харьковский университет в пятидесятых годах: (Из моих воспоминаний) // Русское богатство. — 1905. — № 2.
5. Пашков В. Идеализм и идеалисты сороковых годов // Отдел рукописей ЦНБ.
6. Бузескул В. П. Образы прошлого: (Из моих воспоминаний) // Анналы. — 1923. — № 2.

7. *Аптекман О. В.* Записки семидесятника // Современный мир. — 1913. — № 4–5.
8. *Стоянов А.* Воспоминания о Д. И. Каченовском: Биографический очерк. — Харьков, 1874.
9. *Лейбин П.* Памяти Д. И. Каченовского // Спб ведомости. — 1873. — 15 янв. (№ 15).
10. *Ковалевский М. М.* Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. — 1895. — № 1.
11. *Ковалевский М. М.* Моя жизнь [Гл. III. Университет] // История и историки. — М., 1975.
12. *Ковалевский М.* Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нем воспоминаниями // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. — Харьков, 1905.
13. *Гиришман Л.* Влияние Д. И. Каченовского на современников // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. — Харьков, 1905.
14. *Де-Пуле М. Ф.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. — Т. 45. — № 1–2.
15. *Воронов А.* Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов // Русская старина. — 1913. — Т. 154. — № 6.
16. *Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. — Харьков, 1906.

В. Л. МАСЛІЧУК

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 1838 р. В ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ Й. Г. КОЛЯ

Напевно, мало хто з німецькомовних авторів XIX ст. залишив стільки опублікованих подорожніх нотаток, як Йоганн Георг Коль (28.IV.1808–28.X.1878). Письменник і мандрівник, визнаний ще за свого життя майстер подорожніх спогадів, Й. Коль народився в Бремені, студював право, був домашнім учителем у Курляндії, подорожував Росією в 1837–1838 рр. 1838 р. прибув до Дрездена, де видав кілька книг: «Петербург в картинках і шкіцах», «Подорож у внутрішню Росію й Польщу», «Німецько-російські прибалтійські провінції» (1840–1843). Наслідками подальших подорожей стали книжки про Штирію, Баварію, Англію, Шотландію, Ірландію. 1854 р. здійснив подорож до Північної Америки, написавши книжки: «Історія відкриття узбережжя Сполучених штатів», «Подорожі в Канаду, Нью-Йорк, Пенсильванію», «Подорож на північний захід США» (1854–1859). Відзначимо й те, що Й. Г. Коль намагався займатися наукою, зокрема, 1841 р. написав працю «Пересування й осілість людей в залежності від будови поверхні землі». Нарешті 1858 р. Йоганн Георг зайняв спокійне місце державного бібліотекаря в Бремені (детальніше [9, S. 229]).

На відміну від багатьох інших подорожніх нотаток, творам Коля про Російську імперію не пощастило, його доволі мало використовували російські та українські дослідники. Хоча 1848 року книжку «Подорож у внутрішню Росію та Польщу» перекладено англійською під назвою «Russia» [7, S. 121]. Власне, «неувага» до записок Коля пояснюється, певним чином, виходом у 1843 році шалено популярного «памфлету» А. де Кюстіна про Росію.

Нашу увагу привернув другий том «Подорожі у внутрішню Росію та Польщу» (Україна, Малоросія) [7], у якому значну частину присвячено Україні (під Україною сам Коль розумів колишню Слобожанщину), і зокрема Харкову. Коль доволі ретельно описав місто й харківський зимовий ярмарок. Відзначимо, що харківську частину записок Коля, у тому числі й про Харківський університет, досить вірно переказано в книжці Д. І. Багалея й Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования». Однак автори привели «только наиболее характерные, на наш взгляд, выдержки из обширного и содержательного мемуара Коля о Харькове» [1, с. 968–971]. Звичайно, автори переказу пропустили не лише низку цікавих подробиць, але подекуди не зовсім приємні висловлювання Коля про тогочасну російську дійсність.

Опис університету Коля чи не перший мемуар, що розкриває історію цього закладу після статуту 1835 р. Частково цим пояснюється і «невикористання» цих записок, бо найдетальніший історик університету Д. І. Багалій закінчив свій «Опыт истории Харьковского университета» [2] саме згаданим статутом.

Статут 26.VII.1835 р. запроваджував низку змін в університетській освіті Російської імперії. Університети припиняли бути центрами навчальних округів, значно змінювалося ставлення до вчених звань. Разом з тим, важко не помітити, що владу попечителя над університетом розширено, збільшено повноваження інспекційних установ, права університетської ради звужено лише до навчальних справ і виборів ректора та професорів. Усі ці зміни відбилися на внутрішньому університетському житті [6, с. 13–14, 37–46]. Отже, поза всяким сумнівом, спостереження Коля стануть у пригоді дослідникам історії вищої освіти.

Кілька слів слід сказати й про весь другий том «Подорожі у внутрішню Росію та Польщу». Вважаємо, що українським історикам та етнологам незайве було б ознайомитися з тим твором в оригіналі, або в добре прокоментованому перекладі, бо дійсно за багатьма параметрами, а особливо порівняльними описами українців та росіян, — це надзвичайно цінне джерело з історії України 30-х рр. XIX ст. Додамо, що даний твір розглядався й ознайомливо цитувався українськими дослідниками за кордоном, Д. Дорошенком та В. Січинським [7, S. 121–127; 5, с. 72–73].

Пропонуючи до уваги переклад частини опису мандрівки, де йдеться про Харківський університет, воліємо відзначити кілька доволі істотних речей. Іноземець і місцевий мешканець, спостерігаючи одну й ту самудійсність, створюють різні тексти. Спостерігач, з одного боку, з погляду власної культури фіксує події відхилення від «норми», не фіксуючи саму «норму», яка для нього очевидна й непомітна. Іноземцю дивною й гідною опису видається сама норма життя, звичайна, правильна поведінка. Натрапляючи на ексцес, мандрівник-іноземець ладен описувати його як звичай [4, с. 125]. Тобто всякий опис іноземця потребує «розшифрування» і тлумачення, хоча й тут, напевно, слід привести цитату-застереження з твору київського дослідника С. Біленького про даний кшталт літератури: «Описане «ззовні» й прочитане починає жити власним життям, яке майже ніколи не збігається з життям поза текстами, «всередині» — з картиною світу, побутом і самообразом тих, хто став «жертвою» уважного або легковажного погляду мандрівника. Й цей погляд «іззовні» не лише презентує «нововідкриті» реалії зацікавленій «цивілізованішій» публіці, а й практично внеможливію альтернативний погляд «ізсередини», що впливовішим є опис мандрівника, то більше залежними від нього стають описи-у-відповідь тих, кого він описав» [3, с. 24].

Література

1. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 2. — Харьков, 1912.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Харьков. — Т. 1. — 1893–1898., Т. 2 — 1904.
3. Біленький С. Мандрувати й описувати: биті шляхи культури під імперським поглядом//Критика — червень 2001 (Рік V, число 6 (44)).
4. Лотман Ю. М. К вопросу об источниковедческом значении высказывания иностранцев о России// Сравнительное изучение литератур. Сборник статей к 80-летию акад. М. П. Алексева. — Ленинград, 1976.
5. Січинський В. Чужиці про Україну. — Львів: «Слово», 1991.
6. Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. — Вып. 1. — Университеты до эпохи шестидесятих годов. — СПб, 1914.
7. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. — Munchen: Ukrainische freie Universitat, 1994.
8. Kohl J-G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Theil II. Die Ukraine, Kleinrussland — Leipzig—Dresden, 1841
9. Meyers grosses konversations Lexikon. Sechste Auflage — Elfter Band — Leipzig und Wien, 1908.

Перекладено за виданням:

Kohl J-G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Theil II. Die Ukraine, Kleinrussland — Leipzig—Dresden, 1841 — S. 161–166.

© Володимир Маслійчук — переклад, вступ, коментар

Близько 30 років тому незадовго після свого заснування сьогоднішній університет уже мав у своїй історії один блискучий період, коли там викладала низка чудових чоловіків, закликаних з-за кордону, але з часом, поволі суворий клімат козацької країни розігнав їх усіх, окрім одного вченого філолога, професора N. з Ляйпцигу¹, котрий протягом свого життя [ніс] певний вантаж знань з греки, латини та

¹ Тут, напевно, йдеться про Маурера Ернеста Карла (1780–?), який пройшов університетський курс у Ляйпцигу й викладав у Харківському університеті класичні мови, не маючи професорського звання та майже не тямлячи російською, звільненого 1837 р. у зв'язку зі статутом 1835 р. *Детальніше:* Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1908. — С. 171–173.

інших старожитніх наук, до яких росіяни ставляться упереджено і які не мають для них жодної вартості і [служують] лише баластом. Через його вчену незрозумілість, як висловився мені один росіянин, [той професор] був усунутий зі служби і годувався за рахунок своєї дружини, яка виготовляла модні речі. Насьогодні до університету знову прибуло чимало німецьких професорів з Дерпта. Вони не вельми підтримують компанію з російськими професорами і перебувають серед них доволі відособлено.

Будівлі університету великі й доволі пристойні, зараз деякі маленькі німецькі Академії вдовольняються значно гіршим. Вони розташовані по обидва боки вулиці, яка тепер носить назву «Університетська». Однак зібрання, які отримує [університет], знову ж виявляються незначними. Мною помічено наступне:

1) Бібліотека. Вона допіру отримала від одного російського купця подарунок в 60 000 рублів для купівлі нових книжок¹. Річ у тім, що вже тривалий час список книжок, яких особливо потребували, було подано у вищі інстанції, однак там не хотіли знаходити необхідні кошти. Замість того, знайшовся такий багатий купець, якого переконали заплатити [необхідну] суму і завдяки цьому потрапити у милість уряду. Купець був настільки пихатим, що дозволив себе умовити, у результаті він отримав медаль на шию, і, крім того, він захопився тим, що його писаний олією портрет почепили в університетській залі. Це було б не настільки варто згадки, якби не спосіб використання тих 60 000 рублів. У бібліотеці, яка має честь мати в розпорядженні твори Гумбольта й Нібура, єдиний повний атлас бельгійця ван дер Мейлена, де довгим рядом, поміж німецьких класиків, стоять романи Лафонтена і де, таким чином, мабуть, ще повинно бракувати деяких корисних і необхідних університету книг, такий [купецький] дар можна було б інакше використати, аніж як на купівлю «Троянд» Ду Гамеля, «египетського подорожнього твору» Денона, «Abress fruitess» та «східноіндійських рослин» поспіль розкішних творів, кожен з яких коштує понад 1000 рублів. Усі вони стоять окремо в кабінеті бібліотеки і демонструються з превеликим задоволенням іноземцям. Ряд хороших підручників і словників були б на їх місці цілком доречнішими. Нарешті, у бібліотеці, поруч з розкішними творами, є також особливі шафи для старих манускриптів. Серед цих «Rukopissen»² (рукописів) є навіть кілька індійських, монгольських, один халдейський і сирійський — усього потрошку. Бібліотекар кинув їх разом поперед нас

¹ Йдеться про передачу Міністерством освіти Росії Харківській університетській бібліотеці суми в 60 000 рублів, пожертвованої «коммерции советником» Харічковим 1836 р. На ці гроші було куплено 370 назв книжок (1467 томів). Про це з цитуванням Коля німецькою *див.*: Н. И. Рубинский: Библиотека Харьковского университета за 100 лет существования (1805–1905). — Харьков, 1907. — С. 13.

² Так у оригіналі.

на стіл і сказав: «Ось! Чи зможете те читати? Я не знаю, що воно таке, бо я нічого не тямлю в “древностях”¹ (старожитностях), я знаю лише математику». Проте, ми знали так само мало, як і він, як читати ці речі — справа чи зліва. Зрештою, вся книгозбірня знаходилася в безладі, але казали, що її мають упорядкувати наступного року. Цей випадок характерний для більшості російських бібліотек. Все в Росії знаходиться в процесі переробки та будівництва, при цьому дуже рідко в порядку, усе якесь тимчасове, поверхове, [лише створює] видимість. На столі бібліотечної читальні лежать «Journal des Debats», «Revue de deux Mondes» і багато російських часописів. Студентів тут не буває. Піклування про те, щоб усі книжки стояли поряд, небезпека бути притягненим до відповідальності через брак однієї з книжок не дозволяють бібліотекарям довіряти ці твори студентам.

Усе в Росії значить *multa*, але не *multum*. При цьому університету звичайно не бракує своєї власної друкарні й пов'язаної з нею словолитні. У ній задіяно шестеро набірників; речами, що вони друкували були: докторський диплом, кілька магістерських дипломів та декілька дисертацій на досягнення цього ступеню. Одна з цих праць називалася: «Дослідження про ефективність теорії в політичних науках»², щодо [цієї роботи] ми не знали точно, про що йдеться. У словолитні матриці й інші матеріали виписано з Ляйпцигу.

Природознавчий кабінет має мінералогічну та зоологічну колекції. [Мінералогічна колекція] складається з подарованого імператором красивого смарагду, що зберігається під великим скляним ковпаком і супроводжується відповідним написом, та зі знайденого в Україні мармурового шматка з однієї грецької могили без напису. У зоологічному кабінеті також є свої дива. Найбільше з них — величезний солдат з ключем, що супроводжував іноземців. Коли ми здивувалися напрочуд поганому набиттю опудал деяких диких тварин, котрі всі, здавалося, мали кілок у тілі та жмут соломи в голові, старий військовий Ціцерон відказав нам: «Ах, батеньку, як я повинен те краще зробити? Я ніколи не бачив цих тварин насправді, і для мене і так добре тільки те, коли я зміг те спорудити за картинами мого професора». Певна річ, наша відраза до цих орлів, вовків, кішок змінилася захопленням, коли ми дізналися, [ким зроблені] ті опудала, відтак ми мусили їх багаторазово хвалити, що ненавчений талант зробив хоча б такі стерпні фігури. Деякі з диких

¹ У оригіналі «Drewnosti».

² *Цей майр*: Степанов Тихон. Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1833 года. — Харьков, 1833. — 64 с. (Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 2. — Харьков, 1904. — С. 435, а також Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ. — Ч. 1. — 1805–1860 гг. — Харьков, 1999. — № 231. — С. 50–51.)

тварин стояли в доволі мальовничих позах, немов чигаючи на здобич. До речі, тарантули з України (з північної частини, звідки вони походять), лосі з Чернігівської губернії (найпівденнішої провінції, де живуть ці тварини), ведмідь з північної частини України (у південній Україні, так як і в цілій безлісній Південній Росії, немає ведмедів і ніколи не було), наприкінці, бобер з Дніпра — дійсно викликали у нас жвавий інтерес.

У фізичному кабінеті саме було багато нових інструментів, доставлених з Петербурга, розпакуванням яких якраз займалися, через що все довкола знаходилося в безладді. Наскільки ми встигли помітити, ця частина зібрань забезпечена найдостатніше.

Чималу частину університетських будівель займає інститут для 60 молодих людей, які вчаться на кошти корони. У них є поза цим будинком, на краю високого берега Лопані, сад з красивим краєвидом, у ньому ми зустріли багато студентів за навчанням. Тут вони почували себе вільніше, ніж в їхньому будинку, де кожні двері будівлі, кімнати, кухні й так далі обладнані маленькими, чотирикутними віконечками без фіранок, у зв'язку з чим їм здається, що вони щомиті перебувають під наглядом.

А. М. ДОМАНОВСЬКИЙ

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ (про спробу перекладу «КНИГИ ЕПАРХА» в Харківському університеті)

Історія розвитку історичної науки в Харківському університеті — тема, що привертала увагу багатьох дослідників. Увага ця не випадкова — за час існування цього вищого навчального закладу історики, котрі працювали в його стінах, зробили значний внесок у розробку багатьох проблем світової історії. Проте, на жаль, незважаючи на значну висвітленість зазначеної проблематики в науковій та популярній літературі, у ній залишаються справжні неторовані білі плями, питання, які ще чекають на свого дослідника. Доводиться констатувати, що до переліку таких білих плям належить історія візантинознавства, котра знайшла певне висвітлення лише тому, що вивчення історії Візантійської імперії неминуче було пов'язане з дослідженням історії стародавнього світу (античної Греції та Риму), західноєвропейського середньовіччя, а також історії слов'янських народів. Спеціалізовані ж дослідження, присвячені суто історії візантиністики саме в Харківському університеті, починають з'являтися лише останнім часом [1; 2, с. 97–99; 3, с. 260–268]. Зазначимо, що така ситуація абсолютно не відповідає реальному внеску харківських вчених у розвиток світового візантинознавства. Для того щоб пересвідчитись у справедливості останнього твердження, достатньо навіть простого переліку імен найбільш відомих візантиністів-харків'ян. Серед них — В. Надлер, Є. Зернін, Є. Редін, Г. Ласкін, Ф. Шміт, В. Савва, Є. Черноусов. Праці цих учених другої половини ХІХ–початку ХХ століття увійшли до золотого фонду світової візантиністики і не втратили свого наукового значення досьогодні.

Звичайно, ця стаття не охопить всього широкого кола питань, що постають перед дослідником візантинознавства в Харківському університеті. Вона присвячена лише одному цікавому епізоду з історії Харківської візантиністики, а саме — спробі перекладу однієї з важливих історичних пам'яток Х століття — так званої «Книги Епарха». Цей історичний документ — одне з найбільш важливих джерел з історії організації ремесла й торгівлі у Візантії ІХ–ХІ століть. Її текст було віднайдено і вперше видано в 1893 р. у Женеві французьким дослідником Ж. Ніколем [4]. Наступного року дослідник зробив переклад джерела на французьку мову [5]. Після цього «Книга Епарха» багато разів перевідалась і перекладалась. Згадаємо, перш за все, видання відомого російського візантиніста М. Я. Сюзюмова [6], а також останнє, найбільш детальне видання, здійснене німецьким дослідником Й. Кодером [7]. Варто

підкреслити велике значення «Книги Епарха» для вивчення давньої історії України, перш за все — торговельних зв'язків Київської Русі з Візантією [8, с. 122–125; 9, с. 13–28 *тощо*].

Переклад саме цього джерела з середньогрецької на російську мову і здійснив у 1916 р. Всеволод Зіборовський. Екземпляр цього перекладу — 90 сторінок машинописного тексту зі старовинною орфографією в паперовій обгортці — зберігається в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської Академії наук [10; 11, с. 186]. Документ має назву: «Книга Эпарха Льва Мудрого. Перевод с греческого В. Зибаровского». На наступній сторінці — напис чорнилом, ймовірно, зроблений перекладачем: «Глубокоуважаемому Приват-доценту Евгению Александровичу Черноусову в знак глубокой благодарности и признательности посвящается этот труд», а наприкінці документу на сторінці 79 (лист 42) зазначено: «Харьков. 28. V. 1916 г.» У тексті документа немає більше жодної згадки про перекладача, відсутні будь-які більш детальні дані про нього. Проте три обставини з наведених свідочть дозволяють припустити, що В. Зіборовський переклав «Книгу Епарха» саме під час навчання в Харківському університеті:

- по-перше, місце перекладу (м. Харків);
- по-друге, особа, котрій присвячено переклад (Є. О. Черноусов);
- по-третє, час завершення перекладу (28 травня 1916 р.).

Два останні пункти вимагають певних пояснень. Євген Олександрович Черноусов — один із видатних вітчизняних візантиністів, спеціаліст з історії стародавнього світу та Візантійської імперії, котрий працював у Харківському університеті з 1906 до 1918 р. [12, с. 56; 13, с. 80–81]. У нашому випадку показово, що до кола його наукових розвідок входили, перш за все, питання соціально-економічної історії Візантії. Як пише сам Євген Олександрович у звіті про закордонне відрядження влітку 1911 р., головною його метою було «присвятити свій час заняттям у місцевих архівах (архівах Російського Археологічного інституту в Константинополі — А. Д.) з питань, що стосуються організації торгівлі та промисловості у Візантії» [14, с. 1].

Основним результатом проведених під час відрядження наукових розвідок стала згодом велика стаття — рецензія на книгу німецького дослідника А. Штекле [15, с. 154–178]. Значну увагу в цій роботі Є. О. Черноусов приділяє характеристиці «Книги Епарха», детальному аналізу окремих її свідчень. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що, по-перше, проблеми, пов'язані з вивченням «Книги Епарха», були добре відомі Євгенію Олександровичу, та, по-друге, переклад цього джерела був присвячений В. Зіборовським Є. О. Черноусову саме тоді, коли останній працював у Харківському університеті (1916 р.).

Наведені дані, безумовно, певною мірою підтверджують припущення про те, що В. Зіборовський міг бути студентом Харківського університету, але не свідчать про це прямо. Вирішальну ж роль у верифікації

наведеної гіпотези відіграє «Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г.», який у розділі «Научные командировки» з відряджень студентів історико-філологічного факультету зазначає поїздку «студентів Зіборовського, Житкіна та Овчаренка — до Вовчанського повіту на розкопки курганів» [16, с. 13].

Виходячи з останнього прямого свідчення та враховуючи значну кількість непрямих, можна впевнено стверджувати, що Всеволод Зіборовський здійснив переклад «Книги Епарха» саме під час навчання в Харківському університеті. Крім того, на базі даних тих же звітів про стан та діяльність Харківського університету за 1915–1916 рр. можна зробити деякі припущення щодо передісторії цього перекладу.

Зі звітів ми дізнаємося, що одним з напрямків викладацької діяльності Є. О. Черноусова були практичні заняття з вивчення пам'яток візантійського законодавства зі студентами старших курсів [16, с. 18]. Серед законодавчих джерел, які вивчалися на цих практичних заняттях, була, швидше за все, і «Книга Епарха». Ймовірність останнього припущення видається достатньо значною, якщо ми врахуємо коло наукових інтересів Євгена Олександровича.

У тому ж звіті знаходимо дані про те, що викладачі Р. І. Шерцль та Я. А. Денисов вели паралельно з Є. О. Черноусовим практичні заняття з вивчення грецької мови, котрі полягали в перекладі з грецької на російську та з російської на грецьку [16, с. 18].

На цих заняттях, безумовно, і формувався той науковий потенціал В. Зіборовського, який дозволив йому здійснити переклад. Практичні заняття під керівництвом Р. І. Шерцля та Я. А. Денисова формували у нього навички перекладу з грецької мови на російську. Зауважимо, що характерною рисою його перекладу є бажання перекласти російською всі технічні та спеціальні терміни, які зустрічаються в тексті джерела: вестіопратів він називає продавцями дорогоцінного шовкового одягу, аргіропратів — ювелірами, метаксопратів — торговцями шовком-сирцем тощо [11, с. 186]. Варто зауважити, що такий підхід не можна вважати правильним, оскільки згадані терміни мають полісемічне навантаження.

Практичні ж заняття під керівництвом Є. О. Черноусова сприяли формуванню у В. Зіборовського навичок з наукової критики джерела, порівняння його свідчень з даними інших історичних джерел. Ці навички повною мірою виявилися при перекладі «Книги Епарха». Всеволод Зіборовський у численних примітках до свого перекладу неодноразово пояснював спеціальні терміни, коментував окремі положення джерела, посилаючись на інші юридичні пам'ятки — Кодекс Юстиніана, Новели Юстиніана, Василіки тощо. Крім того, до перекладу було додано таблицю візантійської монетної системи, короткий термінологічний та предметний покажчики.

Тепер нарешті можна поставити питання про те, що саме спонукало В. Зіборовського здійснити переклад «Книги Епарха». Відповіді на

це питання допомагає «Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1915 год», у якому сказано: «Згідно зі 134 статтею університетського статуту для заохочення студентів для наукових занять факультетськими зборами пропонуються задачі та задовільні твори призначаються медалі та почесні відгуки. На 1915 рік були запропоновані факультетами наступні задачі: З історико-філологічного факультету... З всесвітньої історії «Книга Епарха» як історичне джерело» [17, с. 125]. Враховуючи те, що є відомості про написаний В. Зіборовським науковий трактат «Время происхождения “Книги Эпарха”», котрий він відіслав у 1935 р. до Москви до Відділення суспільних наук Академії наук для розгляду і можливої публікації [10, (лист, доданий до перекладу); 18; 19, с. 360], а також напис на полях 79 сторінки (лист 42) перекладу напису: «Політико-соціально-економічний характер Книги Епарха при порівнянні з цеховими статутами XIII ст. Західної Європи швидше свідчить про те, що пам'ятник цей належить до 70-х років XIII століття, а не до X століття», можна зі значним ступенем вірогідності припустити, що роботу на запропоновану факультетськими зборами тему написав саме В. Зіборовський. У майбутньому робота «переросла» у вищезгаданий трактат, відісланий до Москви. На жаль, ми не маємо жодних свідчень про те, чи був В. Зіборовський певним чином відзначений за свою роботу, проте певне враження про її науковий рівень дозволяє скласти розгромний відгук на неї відомого російського візантиніста В. Н. Бенешевича, котрий сам планував у 30-ті роки здійснити переклад «Книги Епарха» [18; 11, с. 186; 19, с. 360; 20, с. 387]. Бурхливий і справедливий протест російського вченого викликало перш за все датування походження «Книги Епарха» 70-тими роками XIII ст., проте варто зауважити, що рецензований професіональним візантиністом трактат був написаний на основі дослідження студента, візантиніста-початківця, який до того ж довгий час після закінчення університету не мав змоги продовжити професійну підготовку: пов'язаний з бурхливими подіями революції та громадянської війни від'їзд Є. О. Черноусова, а згодом і закриття університету фактично знищили будь-яку можливість для розвитку візантиністики в Харкові [пор.: 21, с. 33–34]. Цілком можливо, що за більш сприятливих обставин розвитку медієвістики в Україні харківська школа візантинознавства могла б остаточно сформуватися, а В. І. Зіборовський посів би в ній належне місце талановитого учня Є. О. Черноусова¹.

¹ У листі до Ф. І. Успенського, датованому 23 травня 1915 р., відомий російський візантиніст О. О. Васильєв писав про цілковиту можливість виникнення кафедр візантинознавства в російських університетах того часу, у тому числі – й у Харківському. Наприкінці листа він додав: «Якщо ж кафедри дійсно будуть засновані, то учні, я впевнений, знайдуться, у цьому не може бути сумнівів». [22, л. 1–3; 23, с. 336–337]. У Харкові одним з таких учнів цілком міг стати Всеволод Зіборовський.

Література

1. Домановський А. Н. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ишподрома в Константинополе»// <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm> (Тезисы конф. «Ломоносов–2001», Москва, 19–20 апреля 2001 г.).
2. Кедда М. К. История Византии в творчестве М. Петрова//Проблемы истории и археологии Украины: материалы междунар. научн. конф. (Харьков, 16–18 мая 2001 г.). – Харьков, 2001.
3. Павлова О. Г. Наукова та педагогічна діяльність Ф. І. Шміта – професора Харківського університету//Вісник Харківського університету (далі – ВХУ). – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33.
4. Nicole J. Le Livre du Prefet ou l'Edit de l'empereur Leon le Sage sur les corporations de Constantinople/Texte grec et latin. – Geneve, 1893.
5. Nicole J. Le Livre du Prefet ou l'Edit de l'empereur Leon le Sage sur les corporations de Constantinople/Trad. francaise du texte grec. – Geneve, 1894.
6. *Византийская книга Эпарха*/Вступ. ст., пер., комент. М. Я. Сюсюмова. – М., 1962.
7. *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*/Einf. Ed. Uberetz und Iudices von J. Koder. – Wien, 1991.
8. Пеняк П. С. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії//Український історичний журнал. – 1995. – № 1.
9. Сидоренко О. Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією//Феодалізм на Україні. – К., 1990.
10. *Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук* (далі – ПФА РАН). – Ф. 276. – Оп. 1. – № 196.
11. Медведев И. П. По поводу нового издания «Книги Эпарха»//Византийский временник. – 1993. – Т. 54.
12. Кадеєв В. И., Латышева В. А., Мещеряков В. Ф., Сергеев И. П. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.)//ВХУ. – 1991. – № 357: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). – Вип. 24.
13. Митряев А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиевистика в Харьковском университете//ВХУ. – 1991. – № 357: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). – Вип. 24.
14. *Отчет о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова*//Записки Императорского Харьковского университета (далі – ЗИХУ). – 1912. – Кн. 1. – Часть официальная.
15. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи//Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. – Сентябрь.
16. *Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 год*//ЗИХУ. – 1917. – Кн. 3–4.

17. *Отчет* о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1915 год//ЗИХУ. — 1916. — Кн. 1.
18. *ПФА РАН*. — Ф. 192. — Оп. 1. — № 122.
19. *Медведев И. П.* В. Н. Бенешевич: судьба ученого, судьба архива //Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1995.
20. *Гёрд Л. А.* Фотоархив В. Н. Бенешевича//Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1995.
21. *Митряев А. І.* Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії//ВХУ. — 1975. — № 118: Історія. — Вип. 9.
22. *ПФА РАН*. — Ф. 116. — Оп. 2. — № 61.
23. *Куклина И. В. А. А.* Васильев: «труды и дни» ученого в свете неизданной переписки//Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге. — СПб., 1995.

Розділ IV

До 350-річчя Харкова

А. В. СКОРОБОГАТОВ

ХАРКІВ ПРОТИ Й. ХОФФМАНА, АБО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПІДОКУПАЦІЙНОГО МІСТА В ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історія міста Харкова завжди приваблювала дослідників, і не тільки вітчизняних. Велика увага приділялася підрадянському Харкову у 20–30-ті роки, коли він був столицею України, її найбільшим індустріальним містом. Напередодні Великої Вітчизняної війни тут мешкало біля 900 тис. чол. [1, ф. Р-2982, оп. 5, спр. 4, арк. X], а в окупованому німцями місті залишилося 456 тис. [1, ф. Р-2982, оп. 2, спр. 16, арк. 54], у той час як у Києві — біля 365 тис. [2, с. 28]. Приймаючи до уваги цей факт, індустріальний та людський потенціал міста, можна зробити висновок, що Харків був найбільшим містом Радянського Союзу, яке було окуповане Вермахтом. Саме так оцінювали його роль деякі західні дослідники, а також німецькі військові, які захопили місто. Геральд Райтлінгер, наприклад, писав: «Важливішим за Крим для політичної єдності Рейхскомісаріата Україна був Харків з 833 400 мешканцями — одне з найбільших індустріальних міст Радянського Союзу. Він був природною столицею України, якщо Київ не брати до уваги. Тому Вермахт утримував Харків — з невеличкою перервою у березні 1943 р. — як свого роду альтернативну до Рівного столицю протягом усього часу окупації від жовтня 1941 р. до серпня 1943 р.» [3, с. 220]. Одразу після захоплення німецькими військами Харкова командуючий 55-го армійського корпусу генерал Фіров 25 жовтня 1941 р. видав наказ: «Солдати! Харків, третє за розміром індустріальне місто Росії, здобутий... Ми пишаємося вами. Тільки наступна історія зможе віддати належне вашій славі. Зроблений великий крок на шляху до остаточної перемоги. Вперед до перемоги» [4, РН 26–57/25].

Дослідження історії Харкова періоду німецької окупації викликало також особливий інтерес з точки зору порівняльного аналізу окупаційних режимів у різних зонах цивільного та військового управління, як, наприклад, у Києві та Харкові, бо останній увесь час знаходився в підпорядкуванні Вермахту. На цю особливість вказують та виявляють до неї чималий інтерес, використовують його історію задля обґрунтування власної позиції і західні фахівці [5, с. 105; 6, с. 1010–1012; 7, с. 207, 325]. До цього слід додати величезну увагу західних вчених до воєнних подій на Харківщині. Переважна більшість їхніх праць, у першу чергу загальних з історії II світової війни, підкреслює неабияку роль

міста у військовій стратегії воюючих сторін. Безумовний інтерес викликають спеціальні праці західних дослідників, присвячені воєнним подіям навколо Харкова [8; 9], у т. ч. вихід в світ відомого у наукових колах англійського кварталника “After the Battle”, останній, 112, номер якого, присвячений спеціально чотирьом битвам навколо Харкова в 1941–1943 рр. [10].

Проте військовий аспект історичного минулого Харкова залишається поза межами цієї статті. Що ж стосується підкупаційного життя Харкова протягом 1941–1943 рр., то протягом майже усього повоєнного періоду радянському читачеві була знайома чи не єдина перекладена на російську мову книжка О. Верта [11]. Протягом 1941–1946 рр. О. Верт знаходився в Радянському Союзі як кореспондент газети «Санді Таймс» та радіокомпанії Бі-бі-сі і намагався створити правдиву історію війни. Проте найбільший інтерес викликає те, що, за словами самого автора, його книга являла собою значно менше історію воєнних дій, ніж людську історію війни. Саме людський вимір війни привертає на сучасному етапі найбільшу увагу західних дослідників, як на тому наголошують відомі вчені, професори — з Німеччини Бернд Бонвеч та з США Роберт Турстон [12]. А тоді, у 60-ті роки, цього сильно бракувало, особливо радянським дослідникам, і тому книга О. Верта вигідно від них відрізнялася. Особливий інтерес у О. Верта викликала історія підкупаційного Харкова. «До війни, — пише він, — хтось сперечався, чи є Харків третім або тільки четвертим за розміром містом Радянського Союзу; за деякими даними, в ньому мешкало на декілька тисяч чоловік більше, ніж у Києві. Але, як би там не було, у лютому 1943 р. Харків став першим містом з майже мільйонним населенням, визволеним від німецької окупації, а це вже було само по собі виключно цікаво. Як таке місто жило півтора року під владою фашистів?» [11]. О. Верт намагається відповісти на це запитання, присвятивши йому десяток сторінок своєї книги. І хоча в книзі були неточності стосовно, наприклад, чисельності підкупаційної людності та ін., вона тривалий час залишалася важливим джерелом історії підкупаційного Харкова.

Тим часом на Заході виходила у світ література, у якій розглядалися поміж іншими деякі проблеми історії підкупаційного Харкова і яка залишалася невідомою вітчизняному читачеві. Звертає на себе увагу той факт, що вже в новітні часи в українській історіографії під впливом, наприклад, щоденника Геббельса, а також деяких історичних праць [13; 14; 15; 16], поступово затверджується спрощена схема про ставлення населення України до німецької агресії. Мова йде про те, що населення України спершу радо вітало німців — визволителів від більшовизму і лише згодом, через жорстокий окупаційний режим та їхню

репресивну політику, переконалося на власному досвіді в нелюдській суті фашизму. Безумовно, така схема штучно випрямляє та спрощує історичну дійсність, яка і на західноукраїнських землях не була однозначною, а тим більше на сході України. Відомі нам джерела, у т. ч. свідчення німецьких службовців, показують більш складну картину, переконують нас у тому, що переважна більшість населення глибинних районів України, не кажучи вже про східні, не чекала на німців та з хвилюванням переживала поразки Червоної Армії [17]. Донька Г. М. Хоткевича у своїх спогадах про батька пише: «По Катеринославській, під нашими вікнами, сірою валкою пливла відступаючі «червона» армія. Без строю, обшарпані, деякі без шапок, без чобіт — в обмотках одних, йшли через усе місто. Йшли мовчки, не відповідаючи, коли якась жінка щось запитає. Люди плакали, іноді голосили, виносили хліба, води» [18].

Нещодавно у ФРН німецькою мовою видано спогади іншого харків'янина, колишнього учня 82-ї школи Георгія Боссе. Пригадуючи ті події, він пише, що вдень 25 жовтня 1941 р. на Сумській вулиці зібралися харків'яни. «Ніхто не кричав ура і ніхто не танцював від радості на міській вулиці. Проте багато городян намагалося поговорити з німецькими солдатами, деякі кивали німцям» [19, с. 246].

Німці в Харкові

Традиційно багато уваги приділяє західна історіографія злочинам нацистів проти людства, у т. ч. у Харкові. У відомій праці Гельмута Краусніка про діяльність спеціальних груп та команд поліції безпеки та СД детально йдеться й про діяльність айнзатцгрупи Ц, у т. ч. найактивнішої її складової — зондеркоманди 4а Пауля Блобеля — у Харкові. «У третій декаді листопада 1941 р. — пише автор, — у Харків прибули головні сили зондеркоманди 4а. Дуже швидко після вступу командофюрер запровадив численні заходи, спрямовані на всебічну ізоляцію євреїв у Харкові, у т. ч. евакуацію в бараки верстатозаводу, реєстрацію та підготовку до розстрілу євреїв, здійсненого, мабуть, протягом кількох днів у січні 1942 р. ...У цілому належить рахуватися із 10–20 000 розстріляних» [20, с. 193]. Надалі, відзначає Крауснік, мобільні зондеркоманди було перетворено на стаціонарні установи СД. 6 лютого 1942 р. вперше з'являється повідомлення про існування стаціонарних команд поліції безпеки та СД у Миколаєві, а також Харкові на чолі з штурмбанфюрером СС доктором Кранебінтером. Проте частина мобільних команд СД існувала поряд із стаціонарними [20, с. 194].

Чимало нової для українського читача інформації про нацистські репресивні органи наводить Георгій Тессін у книзі про історію поліції порядку [21]. Звідси, наприклад, ми дізнаємося, що в Україні вищому СС та поліцайфюреру було підпорядковано 10 СС та поліцайфюрерів з командами поліції порядку та жандармерії. Чисельність шутцполіції у Харкові в кінці листопада 1942 р. становила 313 німців та 761 українець, а жандармерії відповідно 943 та 605. Крім того, в Харкові була українська поліція — шутцманшафт.

Велике значення для західної, перш за все німецької, історіографії мало наукове доведення причетності та прямої відповідальності Вермахту за злочини проти військовополонених та цивільного населення, спростування версії про існування злочинного нацистського керівництва, а також «чистого» Вермахту, який виконував лише волю державної верхівки, був машиною вбивства на полі бою, але непричетний до злочинів проти цивільного населення. Висновок про відповідальність Вермахту за злочини, давно вже зроблений науковцями, постійно підживлюється новими фактами та джерелами, працями німецьких істориків. У 2-й половині 90-х років минулого століття великий проект у цій галузі здійснював Гамбурзький інститут соціальних досліджень. З метою руйнації старих штампів на рівні масової свідомості була підготовлена та повсюдно у Німеччині показана велика виставка про злочини Вермахту. Були використані і деякі харківські матеріали. Результатом проекту стали також декілька наукових видань [у т. ч. 22; 23]. Чільне місце в них займає Харків, злочинні акції вояків Вермахту проти місцевого населення. На особливу увагу заслуговує змістовна стаття

Бернда Болля та Ганса Сафріана про кривавий шлях 6А [22], у якій йдеться і про репресії та нищення євреїв, «життя із землі» армії та голод серед цивільного населення, взяття закладників тощо. Ці матеріали переконують читача у причетності Вермахту до злочинів проти цивільного населення.

Одним із найбільш ґрунтовних видань з історії II світової війни у Німеччині залишається багатотомна праця «фрайбурзької» школи військових істориків «Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg». Четвертий том цього видання присвячений напад на Радянський Союз [6]. Особливу увагу в ньому приділено ситуації в Харкові: «Харків, індустріальна метрополія Донецького району, був вперше захоплений пізньою осінню і залишався фронтовим містом взимку 1941/42 р. під військовим управлінням. Червоної Армії вдалося майже повністю евакуювати продовольчі запаси, і населення, що залишилося, біля половини первісних 600 000 мешканців, не мало більше можливості потурбуватися про заготівлю продовольства... На початку грудня 1941 р. продовольчий стан у місті був настільки поганий, що люди щоденно помирали від голоду... У січні 1942 р. ...більше ніж 1/3 мешканців потерпала від голоду» [6, с. 1012]. У книзі розглядаються деякі заходи військової влади, спрямовані на полегшення продовольчої ситуації в місті. Але через обмежений характер цих заходів та їхнього непослідовність вони не давали очікуваних результатів та не змінили ситуацію в Харкові. За свідченням авторів, «продовольча ситуація у місті на початку 1942 р. досягла катастрофічних масштабів», «але загальну чисельність цивільного населення, яке померло від голоду, навряд чи можливо встановити» [6, с. 1012].

Загальний висновок щодо політики нової влади, яка балансувала поміж ідеологією з її стратегією голоду та прагматизмом, який вимагав сконцентрувати усі зусилля заради загальної перемоги, всебічно використати трудовий потенціал військовополонених та цивільного населення, а отже з цією метою підтримувати хоча б на мінімальному рівні його працездатність, був таким: «Для першого року німецько-радянської війни в цілому очевидно, що мільйонні розміри голодної смерті серед радянського населення, з чим свідомо мирилося німецьке керівництво або були навіть викликані ним, все ж таки не досягли очікуваних масштабів. Цей результат не можна приписати допоміжним заходам місцевих окупаційних органів. Це було в дійсності перш за все результатом успіхів Червоної Армії, які змусили німецький окупаційний режим проявляти більше поваги до цивільного населення, коли німецькі військові втрати послабили, з одного боку, необхідну підтримку окупаційних органів та збільшили, з іншого, потребу на місцеву роботу силу» [6, с. 1015].

Безумовно, проаналізовані нами наукові видання, побудовані переважно на німецьких архівних та інших джерелах, не зважаючи на наявні в них деякі неточності фактичного та іншого характеру, або деякі інші завітчизняні акценти та оцінки підокупаційної історії, розширюють наше знання про Харків, викривають злочини нацизму на українській землі. Проте в німецькій історіографії існують й іншого роду видання, які використовують підокупаційну історію Харкова для обґрунтування нових, далеких від історичної правди, ідеогем.

Останнім часом чималої популярності в певних колах на Заході набула книга колишнього наукового директора інституту військової історії Бундесверу Йоахіма Хоффмана [7], яка вийшла друком у 1995 р. і наробила чималої сенсації. З наукової точки зору це дослідження, яке повністю перекладає відповідальність за розв'язування II світової війни на Сталіна та Радянський Союз, далеко не бездоганне і зазнавало неодноразової критики з боку німецьких та інших науковців [24; 25]. Проте, не дивлячись на це, книга зазнала з 1995 р. вже п'ять видань великими тиражами. Залишаючи остеронь, зважаючи на мету цієї статті, дуже непросту та дискусійну проблему відповідальності тоталітарних режимів за розв'язування Другої світової війни, розглянемо, так би мовити, харківську проекцію роботи Й. Хоффмана. Тим більше, що деякі дійсні або навіть вигадані факти харківського підокупаційного буття набувають у добре відомій у світі праці Й. Хоффмана дуже принципового значення та дають поштовх до далекосяжних висновків. Йдеться про передісторію першого відкритого судового процесу над фашистськими злочинцями та їх посібниками, проведеного 15–18 грудня 1943 р. у Харкові. Але надамо слово Й. Хоффману: «19 квітня 1943 р. через кілька днів після того, як німці виявили масові поховання в Катині, Президія Верховної Ради Радянського Союзу прийняла Указ «Про заходи щодо покарання німецько-фашистських злочинців...», перш за все як слабкий жест у відповідь з метою інсценувати перший показовий процес у Харкові, перший процес над військовими злочинцями взагалі. У Харкові НКВС провадив нечувані огидні вбивства. Тільки поміж 1937 та 1941 роками тут були знищені управліннями НКВС на чолі з Райхманом та Зеленим тисячі та багато тисяч людей, а на початку 1940 р. були знищені також 3891 польський офіцер, у т. ч. були зариті у лісному масиві (план-квадрат 6). І коли радянські війська повернули Харків на короткий період на початку 1943 р., спеціальні групи НКВС, за німецькими даними, протягом декількох тижнів розстріляли не менше 4000 чол., майже 4 % населення, що залишилося, під приводом співробітництва з німецькою окупаційною владою, у т. ч. також дівчат, які мали зв'язки з німецькими солдатами» [7, с. 207].

Така значною мірою спотворена харківська дійсність, у якій все перемішалось, і правда і вимисел, знадобилася Й. Хоффману заради обґрунтування його остаточного дуже політизованого висновку: «Цілий ряд місць знищення мали у німецько-радянській пропагандистській війні підкреслено особливе значення. Лемберг, Київ, Харків, Мінськ є, хоча і у різному співвідношенні, місцем злочинів обох воєнних правителів. Катинь та Вінниця припадають на відповідальність Берії, Майданек та Аушвіц — Гімлера» [7, с. 325]. Отже, все поділено порівну щодо військових злочинів двох диктаторів. Проте залишаються питання, на які Й. Хоффман не дав та й не міг дати відповіді. Звідки, наприклад, витікає, що Указ Президії Верховної Ради СРСР про покарання нацистських злочинців за усе скоєне на радянській землі був обумовлений викриттям німцями злочинів сталінського режиму проти польських військовополонених? Такий тенденційний підхід дуже характерний для Й. Хоффмана, якому часто-густо притаманна відсутність наукової критики джерела та скороспілості висновків, яка інколи просто межує із перекрученням реальної дійсності. Інший відомий німецький дослідник Манфред Мессершмідт, підкреслюючи важливість Указу Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., відзначає: на першому проведеному з 15 по 18 грудня 1943 р. на основі Указу судовому процесі в Харкові була представлена акредитована в Москві преса. Протокол засідань був опублікований на декількох мовах, союзникам був переданий кінофільм... ТАРС та «Правда» опублікували поміж груднем 1945 та 1946 рр. біля двадцяти повідомлень про процеси [22, с. 552].

Інший аргумент Й. Хоффмана теж не витримує неупередженої критики. Йдеться про перше визволення радянськими військами міста Харкова в лютому 1943 р. За твердженнями Й. Хоффмана, НКВС розгорнув у місті суцільні репресії та встиг розстріляти за короткий термін (автор пише про кілька тижнів, хоча Харків був радянським лише місяць, а зважаючи на перебіг воєнних дій у березні, дещо менше) 4 тис. чол., або 4 % населення, що зовсім не відповідає дійсності. У відповідності до піднімецького перепису у квітні 1943 р., який був неповним, населення Харкова становило 200 тис. чол. [1, ф. Р-2982, оп. 4, спр. 845, арк. 3], а реєстрація населення в другій половині 1943 р. дала цифру — 241 тис. (за іншими даними, 230 тис.) [1, ф. Р-2982, оп. 4, спр. 845, арк. 6]. Отже, якщо припустити, що в Харкові НКВС знищив у зазначений період 4 тис. чол., то вони склали 1,7 %, а не 4 %. І це не просто технічна помилка, а неповажне ставлення автора до джерела [26, R6/52]. Насправді у ньому чисельність населення Харкова у березні–квітні 1943 р. визначається у 200 тис., а 100 тис. — це убуток населення в порівнянні із січнем 1943 р., коли населення Харкова становило 300 тис. чол.

[26, R6/52]. І все ж таки ця помилка не є фатальною, особливо для німецького історика, який, природно, мало обізнаний з історією Харкова.

Значно важливішим є зовсім некритичне використання зазначеного вище джерела, яке являє собою підготовлене вже 31 березня 1943 р. спеціальною командою повідомлення про настрої місцевого населення та солдат Червоної Армії, копія якого була передана в міністерство окупованих східних територій його уповноваженим майором Мюллером. У цьому документі наголошується на тому, що чисельність населення Харкова зменшилася за один місяць радянського панування з 300 до 200 тис., а отже, на 100 тис. чол. Як свідчать автори документу, вони отримали ці дані від цивільного населення та органів влади, правда, не уточнюють яких. Далі автори документу, спираючись на ці твердження, розбивають ці 100 тис. убутих на різні групи, у т. ч. евакуйованих німцями, мобілізованих до Червоної Армії тощо, у т. ч. нібито 4 тис. харків'ян, або 4 % убутих, які «були розстріляні більшовиками, при цьому також дівчата, котрі мали зв'язок з німецькими солдатами, і особливо ті, хто завагітнів від них (досить трьох свідків, що ці люди були ліквідовані НКВС. Співробітники останнього загрозували, що ґрунтовна чистка настане лише після вступу регулярних сил НКВС)» [26, R6/52]. Така коротенька фабула появи цифри в 4 тис. розстріляних харків'ян у період першого звільнення міста. Та чи можна її сприймати на віру, хоча злочинність сталінського режиму загальновідома і немає підстав для його реабілітації, навіть з приводу окремого факту й у масштабах одного міста. Звертає на себе увагу той факт, що детальні підрахунки причин убуття харківської людності були зроблені за два тижні, а з урахуванням військової ситуації у прифронтовому місті — і того менше. Цікаво, що квітнева 1943 р. реєстрація харківської людності розтягнулася майже на місяць, а надшвидка липнева тривала два тижні. І як тут не використати паралелі із аналогічних підрахунків, тільки вже радянської комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів. Ця комісія на чолі з головою міської ради Селівановим працювала у період першого звільнення Харкова і вже 9 березня 1943 р., тобто майже за 3 тижні, підготувала спеціальний акт про злодіяння німців у Харкові, з якого витікає, що за період окупації міста було знищено та померло від голоду 220 тис. харків'ян, а ще 110 тис. були вивезені як оstarбайтери [1, ф. 2, оп. 14, спр. 1, арк. 12–15]. Отже, за такий короткий термін ця комісія не могла достеменно вивчити всіх обставин харківського геноциду та його статистику. І як результат, створила спотворену статистику жертв харківського геноциду.

Подібна колізія трапилася і з німецьким документом. І хоча окремим його дані, такі як, наприклад, чисельність мобілізованих до лав

Червоної Армії та евакуйованих на схід громадян, є близькими до дійсних, проте чисельність розстріляних харків'ян, і перш за все жінок, є даниною ідеологічному міфотворенню. І так вже сталося, що саме цю, найбільш сумнівну цифру, і використав Й. Хоффман. Безумовно, що під час першого визволення Харкова органи НКВС розгорнули в місті свою діяльність. Проте, у нас немає фактів масових розстрілів у Харкові. Дійсно, арешти провадилися серед цивільного населення, яке звинувачували в співробітництві з окупантами. Нам доводилося працювати в архіві Харківського обласного управління СБУ, де зараз зберігаються слідчі справи, у т. ч. і громадян, репресованих ще в період війни. З них впливає, по-перше, що заарештовані були, в першу чергу, співробітники місцевого самоуправління, службовці поліції та деякі інші. По-друге, більшість справ не була закінчена і заарештованих вивезли на схід СРСР, де продовжувалися допити та формування справ. Серед них були і відомі діячі Харківської міської управи. По-третє, нами не було встановлено масового застосування розстрільних статей до співробітників навіть місцевого самоуправління, не кажучи вже про жінок та інших так званих колаборантів, які не заплямували себе кров'ю співвітчизників. Безумовно, ставлення до жінок, які мали зв'язки з німцями, було брутальним та принизливим, і не тільки з боку можновладців, але і частини населення. Людська слава закріпила за ними образливий ярлик «німецьких вівчарок», але часто це було несправедливим. Жіноцтво Харкова складало у квітні 1943 р. 67 % місцевого населення [1, ф. Р-2982, оп. 5, спр. 27, табл. 3; оп. 4, спр. 390а, арк. 8], а отже, винесло на собі основний тягар окупації. Не всі харків'янки витримали нелюдських умов існування, прямого насилля з боку окупантів або примусу голодом. Серед них були і такі, хто, як зв'язкова одного з керівників харківського підпілля А. М. Китаєнка Віра Данько, «лягали під німця заради 200 грамів хліба» [1, ф. 2, оп. 31, спр. 104, арк. 9], інколи заради спасіння своїх дітей та рідних. І тому ставлення переможців до таких жінок, і не тільки в Радянському Союзі, не завжди було гуманним. І все ж таки, Віра Данько була виключена з партії, але до неї не було застосовано розстрільної статті. До інших жінок, наприклад, Є. С. Пейкер та З. З. Фабер, які зареєструвалися в період окупації як фольксдойче та працювали в німецьких установах і були засуджені, ясна річ, безпідставно, було застосовано заслання на 5 років [27, спр. 028637; 026661]. Донька Г. М. Хоткевича Тетяна та М. О. Панченко були засуджені за «активну націоналістичну діяльність» у Просвіті та працю в німецьких установах. Т. Г. Хоткевич підписала під тиском слідства навіть зізнання у виданні німцям співробітників НКВС, яке пізніше спростувала. Обидві жінки були

засуджені до 10 років виправно-трудоих таборів [27, спр. 034636; 09089]. Існує також чимало інших справ — пам'яток зловісної діяльності НКВС, які втім заперечують версію Й. Хоффмана про масовий розстріл жінок у лютому–березні 1943 р.

Таким чином, історія підвоєнного Харкова давно вже стала об'єктом неабиякої уваги західних дослідників, зважаючи на велику роль міста у військовій стратегії воюючих держав і, що не менш важливо, на трагічну долю населення радянського мегаполіса в умовах світової війни. Навіть короткий огляд західної історіографії переконує нас у тому, що історія підвоєнного Харкова виходить поза межі локального явища та дозволяє вирішувати проблеми, які мають загальнолюдське значення.

Література

1. *Державний архів Харківської області (ДАХО).*
2. *Коваль М. В.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українського населення // *Укр. іст. журнал.* — 1982. — № 2.
3. *Reitlinger G.* Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. — Hamburg, 1962.
4. *Bundesarchiv–Militärarchiv (Freiburg)* — BA–MA.
5. *Schulte T.* The German Army and Nazi Policies in occupied Russia. — Oxford; New York; Munich, 1989.
6. *Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg.* — Band 4. — Stuttgart, 1983.
7. *Hoffmann J.* Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945. — Herbig, 1999.
8. *Befehl des Gewissens.* Charkow. Winter 1943. — Osnabrück, 1976.
9. *Charkow und Kursk im Frühjahr und Sommer 1943 in operativer Anlage.* — Hamburg u. a., 1996.
10. *After the Battle.* — № 112. — The four battles for Kharkov. — London, 2001.
11. *Верп А.* Россия в войне 1941–1945. — М., 1967.
12. *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union /Ed. by R. W. Thurston and B. Bonwetsch.* — Urbana and Chicago, 2000.
13. *Косиц В.* Україна під час другої світової війни 1938–1945. — Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1982.
14. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза та наслідки). — К., 1995.
15. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1993.
16. *Golczewski F.* Geschichte der Ukraine. — Gottingen, 1993.
17. *Скоробогатов А. В.* Україна на початку війни очима службовців Вермахту // *Схід–Захід.* — Вип. 1. — Х., 1998. — С. 208–227.
18. *Український засів.* — 1993. — № 4.
19. *Bosse George.* Jene Zeit in Charkov 1936–1941. Eine Jugend unter Stalin. — Berlin, 1997.

20. *Krausnik H., Wihlhelm H. H.* Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD. 1938–1942. – Stuttgart, 1981.
21. *Zur Geschichte* der Ordnungspolizei 1936–1945. – Koblenz, 1957.
22. *Vernichtungskrieg*: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 /hrsg. von Hannes und Klaus Naumann. – 2. Auflage. – Hamburg, 1995.
23. *Vernichtungskrieg*. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog/Hamburger institut für Sozialforschug. – Hamburg, 1996.
24. *Скоробогатов А. В.* Чи готував Сталін у 1941 році удар у спину Німеччині? // Схід–захід. – Вип. 3. – Х., 2001.
25. *Бонвеч Б.* Дослідницька суперечка про підготовку до війни Червоної Армії 1941 року//Схід–захід. – Вип. 3. – Х., 2001.
26. *Bundesarchiv* (Koblenz) – ВА.
27. *Архів* Харківського обласного управління СБУ.

Розділ V

Спогади

М. С. ЛАПИНА

ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ...

23 августа — один из главных праздников Харькова. Это День освобождения города от фашистских захватчиков. В те далекие, полувековой давности годы город лежал в руинах, без света, воды и тепла. Но уже в сентябре начал свою деятельность университет, а 1 октября 1944 года начались занятия на всех факультетах, хотя часть бывших университетских зданий была разрушена или занята другими учреждениями. В старом корпусе на улице Тринклера находился биологический факультет. Здесь же квартировал один год исторический факультет, а затем разместился экономический. Главным оставался ректорский, административный корпус на Университетской улице. Здесь же в старом двухэтажном здании размещались механико-математический и физический факультеты. По периметру стояло современное здание химического факультета. Замыкало это каре двухэтажное здание, где один год пребывал исторический факультет и располагались некоторые учебно-вспомогательные учреждения университета.

На Совнаркомовской улице часть углового здания принадлежала географическому и геологическому факультетам, которые занимались на первой смене. А на второй — филологический факультет, состоявший из трех отделений: русского, украинского и классического. Позже открылось отделение журналистики. Один год здесь также пребывал исторический факультет. Здание не отапливалось с довоенного времени, так

М. С. Лапина
(фото середины 50-х годов)

что холод был пронизывающий. Чернила в так называемых «невыливайках» приходилось согревать руками, одетыми в рукавицы. А чернила делали из грифеля чернильного карандаша, конспекты писали на шпитех ошметках плакатов, газетных гранок и др. Электронапряжение — на минимуме: где-то под потолком мерцает вполнакала лампочка, а в огромном коридоре крошечная тьма. Время одного академического часа было сокращено. И тем не менее молодость брала свое. Пользовались каждым мало-мальски поводом, чтобы организовать танцы или тематические вечера.

Аудитории заполняли студенты, а точнее, студентки разных возрастов. Наряду со вче-

рашними школьниками, основную массу составляли те, кто начал учиться в довоенном университете. Многие во время войны работали в тылу на заводах, в колхозах, в госпиталях.

Но с первых месяцев после окончания Великой Отечественной войны, с сентября 1945 года картина стала быстро меняться: студенческие ряды пополнялись возвращавшимися из армии ребятами, среди которых немало было бывших студентов. В шинелях, в военной форме, но уже без знаков различия, они заметно выделялись среди студенческой массы. Но главное, что их отличало, — это внутренняя собранность, организованность и целеустремленность, а также активное участие в общественной жизни университета. Они пришли в университет как победители, отстаившие в войне свой народ и государство, свое право жить и учиться, сознавая свой долг возродить разрушенную страну и сделать жизнь достойной. Это была самая активная часть студенчества, заявившая о себе в многообразной университетской жизни.

Выделялись студенты исторического и экономического факультетов. Многие из них вступили в коммунистическую партию еще в армии и в университете стали членами партийных и профсоюзных бюро факультетов и других общественных организаций. И хотя статус студента объединял сокурсников, этих ребят и девушек, прошедших войну, окружала незримая аура уважения.

Факультеты разрастались. Исторический факультет наконец обрел свое постоянное местожительство в здании на углу улицы Тринклера и проспекта Правды — полукруглом по центру и с крыльями двух прилегающих корпусов. Маршевая центральная лестница завершалась на втором этаже площадкой, куда выходила дверь деканата. Это была большая комната с широкими окнами, из которой налево вела дверь в кабинет декана Антона Григорьевича Слюсарского, доцента кафедры истории СССР, и его заместителя Гольденберга Владимира Александровича, доцента кафедры истории древнего мира.

У стены, отделявшей деканат от кабинета начальства, находился стол, где располагалась со своим хозяйством — машинкой и многочисленными папками — секретарь факультета Люся, спокойно и четко выполнявшая свои многочисленные обязанности.

В деканате всегда было много народу — преподавателей, свободных от занятий или во время перерыва, а также студентов, выяснявших многочисленные неотложные вопросы. Из дверей кабинета неожиданно появлялся декан, спокойный, выдержанный. В руках у него обычно были какие-то бумаги. Окинув взглядом присутствующих, он зачитывал очередные рескрипты по факультету или университету. Тут же отдавались соответствующие указания секретарю. Владимир Александрович Гольденберг был, напротив, человек энергичный. Его можно было видеть в разных концах длинного факультетского коридора. Контактный как

с преподавателями, так и со студентами, энергичный и деятельный, он был всегда в курсе факультетской жизни.

Достопримечательностью деканата был стоявший в углу у двери старый, довоенного образца диван с высокой спинкой, обитый черной потертой клеенкой. На нем занимали места наиболее почтенные преподаватели, а вокруг на стульях и стоя располагались те, кто помоложе. Здесь велись интересные и полезные для молодежи разговоры на самые различные темы, касающиеся политического момента и сугубо специальные. Сиживали на этом диване и Скаба Андрей Данилович, бывший тогда секретарем Харьковского обкома партии, и Рыбалка Иван Климентьевич, главный редактор газеты «Соціалістична Харківщина», по совместительству читавшие лекции. Вспоминается атмосфера непринужденности, доброжелательности и шуток.

Сложилось так, что еще со студенческой поры и далее, в аспирантуре, и став преподавателем, я была тесно, на протяжении нескольких десятилетий! — связана с историческим факультетом. Началось положил педагогическая практика по латинскому языку, которую мне надлежало отработать на 1 курсе истфака. Это был второй семестр 1947/48 учебного года. Руководителем был уважаемый всеми на факультете Петр Васильевич Рождественский.

Петр Васильевич РОЖДЕСТВЕНСКИЙ

Объем учебного курса по латинскому языку в те послевоенные годы по сложившейся университетской традиции был большой — 240 часов, и латынь считалась одним из фундаментальных и сложных курсов на гуманитарных факультетах. П. В. Рождественский поначалу был основным, если не единственным преподавателем латыни на историческом факультете, и через его «школу» прошло большинство студентов-историков тех лет.

П. В. Рождественский

Петр Васильевич был выше среднего роста, сухощавый, держался всегда прямо и ходил спокойно, не торопясь. Был сдержан и немногословен в разговоре, в нем всегда чувствовалась внутренняя организованность. Он был не улыбочив и производил впечатление очень строгого, а может быть, и придирчивого учителя. Но глаза были необычайно добрые, светились внутренним светом.

Петр Васильевич вспоминается в сером костюме, при галстукe, с большим,

уже весьма потертым портфелем. Точно по звонку не спеша входил в аудиторию (студенты, конечно, стоя приветствовали его), здоровался и садился за стол. Доставал из портфеля, где все содержимое находилось в неизменном порядке, «Учебник латинского языка» Крихацкого (это был единственный и основной учебник по латыни после реабилитации классической филологии в университете в 40-е годы уже прошлого, XX века). Учебник и его собственный «кондуит» — тетрадь, где велся учет успеваемости студентов по группам, — были аккуратно обернуты в бумагу для сохранности. Вообще и в обращении с книгами, да и с любой вещью, даже в пользовании мелом, проявлялось бережное отношение человека, с детства приученного к порядку и уважению к труду других людей.

На занятиях всегда царила тишина, спокойная, доброжелательная обстановка, хотя немало студентов находились в напряжении: латынь — это латынь, особенно для фронтовиков. К этой части студенчества П. В. относился не сказать снисходительно, но с каким-то отеческим чувством, не проявляя возмущения из-за неподготовленного задания или непонимания материала. Это было, как думается, не всепрощение, а понимание, а отсюда и душевная отзывчивость.

К занятиям П. В. готовился тщательно. Все было продумано: и проверка домашней работы, и закрепление пройденного материала, и объяснение нового (главным образом, по грамматике), который он детально и наглядно объяснял на доске. Трудно было представить, что П. В. допустит импровизацию, отвлечется ассоциативно на другую тему, что было присуще некоторым преподавателям, например, на филологическом факультете. Для начального курса методика П. В. была оправданна и наиболее эффективна и в процессе занятий, и на зачете, и на экзамене.

Методике преподавания П. В. уделял самое серьезное внимание, и это в значительной степени объяснялось тем, что в своей долгой педагогической работе ему довелось преподавать и разные языки, и историю, и географию. Свои методы Рождественский реализовал не только в аудитории, но и в своих работах, хотя и не столь многочисленных. Ему принадлежат первые «Методические указания по латинскому языку для студентов-заочников», изданные в ХГУ. Значение этих разработок трудно переоценить, если учесть роль и массовость заочного обучения в послевоенные годы, и отсутствие необходимого учебно-методического материала.

Свою методическую работу П. В. выполнял основательно, добросовестно и своевременно, без всякой «ажиотации» и амбициозности, как свой долг. И только однажды он «раскрылся» эмоционально. В начале 50-х годов вышел первый учебник, а точнее «Пособие по латинскому языку для студентов-заочников (исторических факультетов)», написанное проф. А. Н. Поповым, авторитетнейшим методистом и прославлен-

ным педагогом Московского университета. «Пособие» было новым словом в преподавании латинского языка. Петр Васильевич не мог пройти мимо такого события и написал проф. А. Н. Попову письмо со своими замечаниями и пожеланиями. И, конечно, получил ответ, как это и было положено у людей поколения Попова–Рождественского. В письме, кроме общих слов благодарности, сообщалось, какие советы Петра Васильевич будут учтены в переиздании «Пособия». Письмо А. Н. Попова было зачитано на заседании кафедры. За давностью времени, а точнее, из-за своей педагогической «малограмотности», я не запомнила сути вопросов. Но в памяти осталось плохо скрываемое Петром Васильевичем удовлетворение и даже гордость за реакцию маститого ученого на замечания неизвестного коллеги из Харьковского университета. Это было признание Петра Васильевича Рождественского как опытного и знающего педагога...

Черты характера П. В. как преподавателя формировались всей его жизнью, первая половина которой приходится на дореволюционный период, а вторая — это создание нового государства Советского Союза, Великая Отечественная война и далее... Жизненный путь Петра Васильевича — это один из многотысячных вариантов биографии русского интеллигента.

Родился он в г. Сумы 30 июня 1894 года в семье мещанина. Его дед и отец были живописцами (как можно предположить и понять из биографии — иконописцами), затем отец его был псаломщиком полковой церкви, а потом псаломщиком в г. Сумы и там же получил сан священника. И образование П. В. было изначально предопределено принадлежностью семьи к сословию священнослужителей: после окончания начальной школы — духовное училище в г. Сумы, а затем духовная семинария в Харькове. Но, проучившись четыре года, курс не окончил, а поступил на историко-филологический факультет Варшавского университета. В автобиографии П. В. Рождественского приводится интересный факт: оказывается, воспитанникам духовных школ доступ в ближайший университет, в данном случае Харьковский, был запрещен.

В Варшавском университете П. В. проучился два года (1913–1915 гг.), а затем в связи с положением на фронте (русские войска оставили Варшаву) университет был переведен в Ростов-на-Дону, где в 1917 году Рождественский и окончил его. С этого времени начинается его педагогическая деятельность, главным образом, в средних учебных заведениях: гимназии, училища, техникумы — в Сумах и Сумском уезде; преподает историю, географию, русский и украинский языки. С 1929 г. — лектор русского языка в институтах г. Сумы, в 1935 г. переезжает в Харьков, где начинает преподавать латинский язык в Харьковском военно-медицинском училище, а затем также в Харьковском университете. Вместе с у-

чилищем был эвакуирован в г. Ашхабад (Туркмения), где преподавал и в других местных институтах. По возвращении в Харьков в 1945 г. уже с сентября становится преподавателем в университете. Был награжден медалью «За победу над Германией в Великой Отечественной войне», грамотой от Наркомата Обороны за подготовку кадров и именными часами.

На кафедре классической филологии, которая входила в состав филологического факультета, Рождественский состоял в должности старшего преподавателя и, кроме педагогической нагрузки, выполнял обязанности секретаря кафедры. И к этой работе он относился необычайно ответственно — вся документация была в идеальном порядке. Но было и нечто примечательное в его работе: на каждом заседании утверждался протокол предыдущего заседания. В этой установившейся практике усматривается ответственность П. В. за точность понимания и правильное фиксирование выступлений членов кафедры, а также влияние времени, ибо неточно сказанное слово могло навлечь крупную неприятности, а «написанное пером, не вырубишь топором». После смерти Петра Васильевича эта практика исчезла из жизни кафедры.

Приходилось мне бывать у Петра Васильевича дома. Он жил с женой и сестрой жены на Сомовской улице в районе Конного рынка в одноэтажном, в прошлом, видимо, частном доме, который стал коммунальным. Занимали часть дома, при котором был небольшой участок сада. Там я со всей остротой ощутила глубину трагедии, с которой жил и работал П. В. И он, и его жена всегда находились под гнетом мысли о гибели на войне единственного сына, студента ХГУ...

Скончался Петр Васильевич на своем посту. Он был у доски, объяснял новый материал (конечно, это было на истфаке). Ему стало плохо, он упал. Его тотчас отвезли в «Скорой помощи» в Клингородок, где он, не приходя в сознание, скончался... Было это весной 1957 г.

Петр Васильевич был моим руководителем во время педпрактики на истфаке, а потом патронировал, когда я стала преподавать в параллельных с ним группах. И я на всю жизнь сохранила благодарную память о моем наставнике, им он остался и в дальнейшей моей преподавательской работе. Его образованность, педагогический опыт, тактичность и деликатность давали возможность обратиться к нему с любым вопросом. Вспоминается один эпизод, связанный с нашей студенческой жизнью. Мы выросли на патриотических песнях нашего нового, советского государства, но однажды мне попала для перевода фраза, которая, как оказалось, была из общеизвестного, но, так сказать, «дореволюционного» студенческого гимна «*Gaudeamus igitur*». В учебниках по латинскому языку этот гимн не печатали, видимо, как относящийся к наследию буржуазного прошлого, а преподаватели, естественно, и не вспоминали его. П. В. и вида не подал, что удивлен моим, мягко

говоря, невежеством, а на следующий день принес написанный им от руки этот университетский гимн. И эту маленькую бумажку с текстом я сохраняю до сих пор...

Не имея ученых степеней и званий, П. В. Рождественский пользовался безграничным авторитетом и среди преподавателей, и в студенческой среде. Самим фактом своего присутствия он вызывал у студентов чувство уважения и понимания некоей исключительности, что невольно заставляло студента внутренне подтянуться и ощутить на себе его влияние.

Ответственностью, стилем работы, воспитанностью и доброжелательностью в отношениях с коллегами и студентами П. В. Рождественский являл собой образ интеллигента и Педагога с большой буквы. Именно благодаря таким людям не прервалась нить и традиции между образованной частью российского дореволюционного общества и формировавшейся в условиях советской действительности новой интеллигенцией.

В группе, где я делала первые шаги на педагогическом поприще, были не только мои сверстники, но и старшие по летам, в основном бывшие фронтовики, уже сменившие к тому времени свою военную форму. Ко мне относились серьезно, с пониманием ситуации и ответственности момента. На первом занятии группа из 25 человек занимала небольшую аудиторию. Занятие проходило в полной тишине, но время от времени раздавались звуки «шмыганья» носом человека, страдающего насморком. Никто не реагировал. Звуки доносились с задней парты, где в окружении девушек сидел высокий молодой человек с белокурой шевелюрой. Во время перерыва, когда все выходили из аудитории, я увидела, что у этого студента не было обеих рук почти до плеч. Во время войны, когда я работала в госпитале, мне пришлось повидать многое. Но здесь, в студенческой аудитории... Это было шоком и осталось одним из острых воспоминаний о прошедшей войне.

В то время тонус истфаковской жизни определяли студенты, пришедшие в 1945 и 1946 годах. Ответственно относясь к главному делу студенческой жизни — к учебе, они задавали тон во всех общественных делах, активно включались и поддерживали все начинания, которые исходили от ректора, партийного и комсомольского бюро. У некоторых уже тогда проявился интерес и способности к научной работе. На факультете хорошо знали Бориса Шрамко, Марка Спектора, Анатолия Перезовова, Аркадия Эпштейна, Риту Фомичеву, Анатолия Виноградова, Георгия Садовского, а также бессменного старосту курса Ивана Васильевич Бойко, старше всех по возрасту, и других. За пределами факультета почти всему университету были известны имена Юрия Кондуфора, Виктора Астахова, Анатолия Митряева. Многие окончили университетский курс с отличием, стали аспирантами, избрав свою область в науке

сообразно интересам и наклонностям. Защитили кандидатские, а некоторые — Кондуфор, Шрамко, Астахов, Эпштейн, Кучер — и докторские. Почти все из этой когорты остались на преподавательской работе на специальных и общественных кафедрах в университете и других вузах.

Молодые, энергичные, устремленные к определенной цели, эти ребята олицетворяли целое поколение, с которым связано возрождение и становление послевоенного университета. Они стали частью университета, а университет — основной частью их жизни. Это были лидеры по своей сути, по зову времени. И в этом также проявлялся их патриотизм и сопричастность делам страны и народа. Перефразируя слова римских консулов: *Fecerunt, quod potuerunt* — «Они сделали все, что смогли».

Таким видится истфак первых послевоенных лет с дистанции многих десятилетий, с дистанции начала уже XXI века.

М. А. ЛИТВИНЕНКО

МОЇ УНІВЕРСИТЕТИ

Житті кожної людини настає час, коли вона хоче підвести підсумки свого життя. Ми всі пов'язані з суспільно-політичним та культурним життям країни, у якій живемо. Кожен із нас є маленькою часткою суспільства, певного покоління.

Я належу до покоління людей, які народилися після буремних 1917–1920 рр., пережили роки сталінщини, сурові роки війни 1941–1945 рр., післявоєнне лихоліття. Я народилася в 1921 р. у с. Друга Педашка Зачепилівського району Харківської області. Батько був бідняк, мати походила з середняків, але для того щоб купити десятину землі, вона з 16 років працювала в економії цукрозаводчика. За порадою свого дядька, який жив у Лозовій, батько в 1927 р. переїжджає до Лозової і влаштовується працювати на залізниці оглядачем вагонів. До Лозової переїжджає і вся сім'я — мати і ми, троє дітей. Тут я пішла в школу. Роки перед війною були важкими. Я добре пам'ятаю голодомор 1932–1933 рр., коли на вулицях нашого невеликого міста лежали пухлі жінки, чоловіки та діти, а також померлі. Ми вижили, тому що робітникам залізниці давали по 400 г хліба.

Я пам'ятаю страшні 1937–1938 рр., коли, прокинувшись вранці, тільки й чути було, що вночі забрали того або іншого. Батько був простим робітником, чесною, працюютою людиною, комуністом, але й він боявся цих ночей. Одного разу я почула, як він сказав: «Фу, ще одна ніч минула».

Але ми, діти, не дуже цікавилися справами дорослих, жили своїм життям. У нас був чудовий палац піонерів із зимовим садом, у палаці працювали різноманітні гуртки. Гуртки були також і в школі (я вчилася в школі № 55). Добрі, вимогливі вчителі, гуртки — це й було наше життя. Звичайно, ми не були красиво вдягнені, іноді за день з'їдали лише шматок хліба, але ці труднощі переносилися легко. Ми були молоді.

Вчилася я добре, ось чому в 10 класі почала задумуватись над тим, що робити далі. Батько, навчившись самотужки читати і писати, дуже хотів, щоб діти вчилися, але давав нам повну свободу. Він казав: хочеш — іди вчитись, хочеш — іди працюй. Я вирішила вчитись далі. У той час учні, які закінчували школу на «відмінно», зараховувалися до вузу без іспитів. Отож, я вирішила: якщо закінчу на «відмінно», поїду до Москви або Ленінграда, якщо ж ні — то поїду до Харкова. Закінчила я школу з похвальною грамотою. Зі мною вчилася Оля Го-

ловачова, корінна ленінградка. У 1937 р. її разом з батьком, старим дворянином, вислали з Ленінграда, і вони опинилися в Лозовій. Дівчина дуже хороша, вчилася добре і мріяла повернутись до свого рідного міста. Вона багато розповідала про Ленінград і настирливо вмовляла мене поїхати туди вчитись. Я добре вчилася з математики і навіть хотіла вступити до авіаційного інституту. Оля вирішила подати документи до судобудівного інституту. Але мене він не приваблював. Тут з паралельного класу Галя Богданова, сестра якої вже вчилася в Ленінграді, сказала, що посилає документи в Ленінградський університет на історичний факультет. Я вирішила теж іти на історичний факультет. Послали документи і почали чекати. Десь в 20-х числах серпня я одержала повідомлення, що зарахована на I курс історичного факультету Ленінградського університету. Батько виписав два квитки і відвіз мене до Ленінграда. Поселили мене в гуртожитку, який знаходився на Малій Охті. Так я стала студенткою Ленінградського університету. Студенти були з різних кінців Радянського Союзу. У нашій групі була дівчина з Магнітогорська, друга з Златоуста. Ще одна з Карелії, одна з Білорусії. Ми з Галею Богдановою — з України. Багато було ленінградців. Взаємини у нас склалися гарні, я подружилася з ленінградкою Ніною Волчанською, була у неї вдома. Ленінград мене надзвичайно вразив. Після лекцій ми з дівчатами обов'язково йшли по Невському проспекту до трамвайної зупинки, насолоджуючись красою проспекту і ленінградських будинків.

Почали ходити в театри. Брали найдешевші квитки, а сідали, де були вільні місця. У довоєнному Ленінграді театральне життя було бурхливим. Люди ходили в театр на одну і ту саму виставу, оперу чи балет по декілька разів. Ленінградці ходили на своїх улюблених артистів. Тоді в Маріїнському театрі опери та балету танцювали Уланова і Сергеев, Дубінська і Чабукіані. Дівчата-ленінградки розказували нам різні історії та легенди з життя артистів. Пам'ятаю, одного разу ми зайшли до філармонії купити квитки на концерт. Тут біля каси стояла група жіночок, які збирали гроші на квіти Піковському (був такий співак). Їх називали «піковістками». Ми, що приїхали з провінції, хотіли побачити якомога більше. У Будинку вчителя по вихідним влаштовувалися танцювальні вечори, куди приходили молоді робітники, студенти. Ми й сюди одного разу пішли. Треба відзначити, що там не було жодного п'яного або бешкетника.

Лекції нам читали видатні вчені країни — Б. Д. Греков, В. В. Струве, В. В. Мавродін та інші. Політекономію викладав ректор університету О. О. Вознесенський. Запам'яталися глибоко наукові лекції Б. Д. Грекова, надзвичайно емоційні — С. Б. Окуня. Практичні заняття з історії СРСР вів професор С. Н. Валк, людина дуже добра, справжній інтелегент. Коли почалася війна, він намагався допомагати нам, студентам, які

опинилися без батьків, не тільки порадами, але й грошима. Ми, безумовно, від грошей відмовлялися.

Жила я в основному на стипендію (щоб одержати стипендію, треба було 75 % предметів скласти на «відмінно»). Часто грошей не вистачало, то останні 5–7 днів до стипендії жила на 30–40 коп. в день. Пообідати тоді в студентській столовій можна було за 20 коп. — це суп, каша і чай. На сніданок — чай і шматок гарного хліба, на вечерю — те саме. Але все це нас не дуже бентежило. Ми жили своїм життям, часто не замислюючись над життям всієї країни.

22 червня 1941 р. ми готувалися до іспиту з історії СРСР. Недалеко від нашого гуртожитку протікала невеличка річка, краще сказати, струмок. Ось туди ми пішли вчити. Повернувшись додому, побачили натовп студентів на подвір'ї гуртожитку, які слухали гучномовця. Це була промова Молотова. Всі відразу стали серйозні і навіть суворі. «Війна»... Це слово приголомшило всіх нас. Здавалося, що не тільки настрої людей, але й природа відразу змінилася. А вже о 4 годині ранку 23 червня ми спостерігали бій літаків над містом.

Після закінчення сесії нас відправили на риття окопів. Коли через місяць ми повернулися до Ленінграду, то місто не впізнали. Здається, все почорніло. Люди ходили похмурі. Студенти-хлопці пішли на фронт. Дівчата роз'їзжалися по домівках. Я не мала куди їхати. Україна крок за кроком опинялася в руках фашистів. В жовтні була окупована Харківщина. Отож, я залишилася в Ленінграді.

Після повернення з окопів мене викликали до комітету комсомолу і направили школу ППХО командиром-інструктором. Справа в тому, що ще в школі я здала на ППХО II ступеню. Нас готували до війни. Щоб здати на ППХО II ступеня, треба було навчитися допомагати пораненим, уміти гасити бомби, одягати швидко протигаз і вміти ним користуватися. Я одягала протигаз за 1 сек., нас навіть окурювали хлором. Ось чому мене направили до школи ППХО.

Спершу я працювала в Кіровському, а потім Приморському районі. Моє завдання полягало в тому, що під час нальотів фашистських літаків мобілізувати жінок на гасіння бомб, допомагати пораненим.

Оточивши місто, знищивши продовольчі склади, здійснюючи бомбування систематично, кожну годину, гітлерівці вважали, що місто повинно здатися. Але вони помилилися. Ленінградці стійко трималися, захищаючи своє місто. Голодні робітники по декілька днів не виходили з цехів заводів, готуючи зброю для відсічі ворога. Жінки і діти чергували на дахах будинків, ведучи боротьбу із запалювальними бомбами. На одній з нарад працівників ППХО навели приклад, коли один дванадцятирічний хлопчик загасив близько 10 бомб. Коли його запитали, як же він це зробив, він відповів: «А шапкою». Виявилось, він носив шапкою пісок і гасив бомби.

Але голод все наступав на місто. 125 г хліба, до того ж це не той хліб, який ми сьогодні їмо. Борошна не було, тому хліб пекли з дерев'яної тирки, макухи, шкіри тощо.

Йдучи вранці на чергування до школи ППХО, фактично на кожному кроці я натикалася на померлих. Ховати померлих не було можливості. Адже, щоб зробити труну, треба було заплатити буханку хліба, а де її візьмеш. Отож, люди, які самі ще рухалися, загортали померлого в простираadlo і виносили на вулицю, багато залишалося просто в квартирах.

Бомбування міста відбувалося кожної години. Вночі, перед тим як бомбити місто, гітлерівці пускали освітлювальні ракети. Видно було як вдень. Обстрілювали місто також й снарядами. Якось, коли я йшла з школи до гуртожитку з Петроградської сторони на Василівський острів (студентів стало мало, і нас переселили в гуртожиток на 5-й лінії Василівського острова), освітлювальні ракети висіли над Невою, Зимовим палацом і частково Петроградською стороною. Я йшла через Тучків міст, йшла швидко, бо дуже боялася. Раптом я падаю. Дивлюсь, це чоловік, який вже замерз. Мене охопив жах. Я ледве перейшла міст.

Одного разу, повернувшись додому, я не впізнала нашого гуртожитку. Гуртожиток стояв буквою «Г» — тож розбомбили одну половину, друга уціліла. Кімната у якій я жила, була в уцілілій половині. Розбиті вікна, щілини в стінах, але було де жити. Багато студентів залишилося під уламками стін. Після цього нас переселили в приміщення філологічного факультету.

22 лютого 1942 р. університет евакуювали до Саратова. Везли нас на машинах через Ладогу. Лід тріщав. Коли ми вибрались з Ленінграда, нам відразу дали їсти — мерзлий хліб, сало, жирні супи (з солдатських запасів). Після майже піврічного голодування наші шлунки не могли витримати такці їжі, і ми по дорозі загубили багато наших товаришів. Я вижила, мабуть, тільки тому, що вже не вставала, лежала на другій полиці вагону і лише іноді щось могла з'їсти. Моя подруга Даша Зарецька, яка ще трималася на ногах, на зупинках поїзду вимінювала буханку хліба на грудочку цукру і давала мені пити воду з цукром. Це мене й врятувало. Їхали ми майже місяць. Приїхали до Саратова, вже весною. Ми дихали весняним повітрям, а бомби не падали на наші голови. Вчилися ми в корпусі Саратовського університету, а жили в гуртожитку по Циганській вулиці (можливо, її назва інша, але ми її так називали). Але й тут було голодно. Грошей у нас не було, а продукти коштували дуже дорого. Пам'ятаю, що літр молока — 80 крб., а стакан соняшникового насіння — 30 крб. І в Саратові продовжували вмирати наші товариші.

Ми намагалися якось прикрасити наше життя. Організували цикл лекцій про життя та діяльність Ф. Шопена, а вечорами, купивши на гроші дівчат із двох кімнат стакан насіння, забиваючи хоч трохи голод, вели розмови про сьогоднішнє, мріяли про майбутнє, обговорювали літера-

турні новинки, співали пісні. Одного разу пішли працювати на олійницю. За роботу нам заплатили по два круги макухи. Це була справжня радість. Адже тепер вечорами ми їли по кусочку макухи. Влітку мене направили агітатором до колгоспу Саратовської області. Разом з головою колгоспу я о 4 годині ранку збирала жінок-колгоспниць на роботу. Сама теж працювала в полі. За цю роботу мені дали півмішка сухарів, яких нам з дівчатами вистачило аж на 2 місяці. Працювали ми також в госпіталі. Перев'язували рани, читали пораненим книжки, писали листи. Запамятався мені один випадок. Медсестра була зайнята, і мене попросили перев'язати, одного пораненого. Це був молодий, років 18-ти, хлопець. Рана була пахова. Коли я зняла пов'язку, то побачила багато черв'яків, що ворушилися. Мені стало погано, але я втрималася і перев'язала рану. У 1943 р. мене знайшли рідні. З вересня 1941 р. я не мала ніяких відомостей про мою сім'ю. Я знала, що Харків і Лозова окуповані фашистами, а що з сім'єю — не знала. Виявилось, залізничникам надали можливість вивезти свої сім'ї, і рідні опинилися в Казахстані на станції Чарсткій. Коли почали вивозити із Ленінграда людей, вони зустрічали кожний поїзд, шукаючи мене. Їм хтось сказав, що Ленінградський університет повинен бути в Саратові. Брат написав листа до Саратовського університету, запитуючи, чи нема у них такої студентки Ленінградського університету. Одного разу під час перерви, коли я сиділа, поклавши ноги на другий стілець, бо вони були пухлі і дуже боліли, до аудиторії зайшла секретарка і подала мені цього листа. Так я дізналася, що батько перебував в особливій колоні Міністерства шляхів сполучення, що обслуговувала фронт, брат був механіком на аеродромі, а мати з сестрою на ст. Чарсткій.

У 1944 р. університет повернувся до Ленінграда. Закінчили ми навчання, склали державні іспити. Ленінград був зруйнований, не вистачало кадрів. Наш курс був першим випуском історичного факультету на кінець війни. Закінчило нас 18 із 500 на I курсі! Отож, роботи в місті нам вистачало. С. Н. Валк запропонував мені йти працювати до Інституту історії. Були також інші пропозиції. Але мене потягло в Україну. Я до цього часу не можу пояснити, що це було, чому мене потягло в Україну — чи це був поклик рідної землі, чи поклик долі. Мене не відпустили, і тільки з допомогою Є. Касачевської, викладача кафедри історії СРСР, яка сама була з Харкова і знаходилася в близьких стосунках з ректором О. О. Вознесенським, мене відпустили в Україну. В. В. Мавродін, декан історичного факультету, назвав мене «шляпою» і дав рекомендаційного листа до І. Д. Бойко, який був завідувачем кафедрою історії СРСР і УРСР в Харківському університеті.

У 1944 р. я приїхала до Харкова. Почала працювати на історичному факультеті. Спершу була асистентом і зав. кабінетом історії СРСР і УРСР. Потім поступила до аспірантури. У 1947 р. зав. кафедрою історії

СРСР і УРСР Педагогічного інституту К. К. Шиян запросив мене перейти на роботу до педінституту. Майже 10 років я працювала там. Читала курс історії України на історичному та філологічному факультетах. Вела велику громадську роботу. Неодноразово обиралася членом парткому, двічі була обрана депутатом Харківської міської ради.

Наполегливо працювала над дисертацією. Повне навантаження по кафедрі, значна громадська робота, народження дитини затримали написання дисертації. Але в 1953 р. я захистила кандидатську дисертацію за темою: «Боротьба шахтарів Донбасу за відбудову вугільної промисловості в період переходу до Непу (1921–1922 рр.)». У 1956 р., в зв'язку із закриттям історичного факультету в педінституті, мене перевели до університету на кафедру історії СРСР і УРСР. З цього часу я не поривала зв'язків з університетом. Університет став моїм рідним домом. В 1957 р. була утворена кафедра історії України, до складу якої увійшла і я. Завідуючим кафедрою було призначено І. К. Рибалка. Людина працююча, чесна, розсудлива, він був хорошим завідувачем кафедрою. Іван Климентійович ніколи не слухав пліток, нашіптувань, мав власну думку про людей, ставився однаково до всіх членів кафедри. Ось чому на кафедрі була дружня, ділова обстановка. Кафедра історії України нашого університету була однією з найсильніших в Україні. Лекції читалися в основному на високому рівні. Велася значна наукова робота. На нашій кафедрі, одній з перших в Україні, починали читати в повному обсязі спецкурси — джерелознавство і історіографія історії України. Історіографію читав Іван Климентійович, джерелознавство було доручено готувати мені.

У процесі підготовки і читання курсу джерелознавства я написала монографію «Джерела історії України XVIII ст.», яка була надрукована в 1970 р. Тут вперше в Україні було систематизовано джерела історії України XVIII ст. Безумовно, недоліків вистачало. Пізніше я доповнила ці матеріали даними із польських архівів і бібліотек, але до першого видання вони не увійшли. Лекції читала в основному по феодалізму. Дослідження джерел дало мені можливість глибше зрозуміти історичний процес, одержати дані, які відсутні в історичній літературі.

М. А. Литвиненко
(фото 1946 р.)

Сьогодні йде ідеалізація деяких фактів й окремих діячів Гетьманщини. Я намагалася об'єктивно висвітлювати історичні події і діяльність окремих осіб. Але на лекціях варто було бути обережною. Адже на кожному курсі були інформатори КДБ, які сліdkували як за студентами, так і за викладачами. У 1986 р. ми разом з В. М. Довгополом і Р. Д. Ляхом написали підручник з джерелознавства історії України. У цілому за час роботи в університеті, крім монографії і підручника, у мене вийшли брошура про Ганну Хоперську, більше 40 статей. В університеті я також виконувала громадську роботу. Декілька разів мене обирали членом партбюро історичного факультету, парторгом кафедри, багато років я керувала студентським науковим гуртком. Я хочу сказати про таку форму спілкування викладачів зі студентами, як політгодини. Безумовно, у більшості випадків вони проходили формально, але були й цікаві, змістовні заняття. Тут я знайомилася з думками і прагненнями студентів, їхнім життям. Іноді дівчата ділилися зі мною своїми думкам про кохання, заміжне життя, радилися.

Історичний факультет завжди відзначався дружнім колективом. Вдячна долі за те, що вона надала мені можливість працювати більше 40 років на нашому факультеті, зокрема, на кафедрі історії України. З нашого факультету виходили високоосвічені люди, які працювали і сьогодні працюють на різноманітних посадах і в різних сферах суспільного життя. І треба зберігати кращі традиції на факультеті. Це завдання як викладачів, так і студентів.

Розділ VI

Критика та бібліографія

В. В. БЕЗДРАБКО

РЕЦЕНЗІЯ

Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. — К., 2000. — 591 с.

Історія становлення і розвиток архівознавства та архівної освіти, в Україні 20–30-х років ХХ ст. — тема, яка порівняно давно цікавить автора рецензованої монографії. Нова робота — своєрідний підсумок його наукових пошуків.

І. Б. Матяш узяла на себе зобов'язання «висвітлити події та факти надто важливого для історії архівної справи часового відтинку, встановити спадкоємність традицій української архівістики, повернути архівному загалу її здобутки» [с. 6]. Хоча це питання не раз розглядалося в різних ракурсах в історичній літературі, утім такого всебічного наукового дослідження, яке явила ученій громадськості автор, донині не існувало.

20–30-і роки ХХ ст. були часом особливо активного творення архівістики, у якому успадковані досягнення, цінності попередньої історичної науки оновлено відтворилися в її поступальному русі, спродукувавши новачітні інфраструктурні формоутворення, методичні технології, теорію.

Визначальною атрибутивною рисою всіх досліджень І. Б. Матяш, і цього також, є типологічно різноманітна джерельна база. Науковцем актуалізовано величезний масив писемних, речових пам'яток, фотодокументів, які вдало і всебічно взаємодоповнюють, взаємозбалансовують та взаємокоригують один одного. Географія місцезнаходження використаних джерел вражає — це документи з архівних фондів Республіки Білорусь, Російської Федерації, України. Якщо в перших двох випадках І. Б. Матяш послуговувалася здебільшого матеріалами центральних державних архівів, то стосовно архівів України спостерігаємо вдале, раціональне виважене поєднання використання документів з фондів як центральних, так і місцевих архівів Сумської, Донецької, Київської, Житомирської та інших областей, м. Київ тощо.

За походженням писемні документи, які залучає до наукового обігу І. Б. Матяш, теж досить різноманітні. Це документи вищих органів влади, управління архівною справою, її установ, архівів громадських організацій і т. д., що дало науковцю можливість всебічно, у площинах різних дихотомій (центральне і місцеве, громадське й державне, наукове й розпорядчо-управлінське, теоретичне і практичне) розглянути розвиток

архівної науки та освіти в Україні в досліджуваній проміжок часу. Завдяки цьому І. Б. Матяш відтворює архівістику вже не як відокремлене історичне явище, а передаючи його панорамно, в єдності розмаїття всіх виявів у науці.

Автор активно використовує такі за формою документи, як постанови, накази, розпорядження, звіти, протоколи, творчі матеріали, архівно-слідчі справи, джерела особового походження: автокомунікативних (щоденники) та міжособистісних комунікацій (епістолярії) в оригіналах і копіях. Особливу вагу для І. Б. Матяш мала латентна інформація чотирьох останніх форм джерел як така, що найбільш адекватно відбиває реальність [с. 79]. Нею актуалізовано тематичні матеріали збірників документів («Культурне будівництво в Українській РСР»), публікації документального змісту в культурологічних («Київська старовина», «Пам'ять століть») та спеціальних («Пам'ятки культури», «Студії з архівної справи та документознавства», «Археографічний щорічник») журналах, наукових збірниках («Ucrainica: архівні студії», «Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство»).

Для монографічного дослідження І. Б. Матяш характерним є широке використання масового джерела — періодики, репрезентованого як центральними, так і місцевими газетами і журналами, достовірність яких забезпечується шляхом співставлення з іншими джерелами, у першу чергу документальними [с. 79]. Для їхнього аналізу проводиться обчислення кількісних параметрів, Науковець, на нашу думку, пролегоменізує наступний етап переосмислення основ бібліометричних досліджень масових джерел, демонструючи настання розбіжностей між ступенем виконання практичних вправ над ними та їхнім теоретичним підґрунтям, створюючи тим самим перспективні лінії розвитку теорії (кліометрії).

Застосування до виявленого корпусу джерел різних видів критики (аналітичної і синтетичної, логічної і фактичної) забезпечило виконану роботу неупередженістю, високим рівнем аргументативності.

Аналіз історії архівної справи як напряму архівознавчих досліджень у роботі І. Б. Матяш має системний характер і сягає рівня рефлексії від наріжних положень архівістики до конституйованих на їхнім ґрунті теорій, специфікованих форм існування її інституцій до цільної, внутрішньо диференційованої, загальної системи функціонування історичної науки [с. 348–350]. У цьому руслі автор критично опрацювала праці найбільш помітних репрезентантів архівного будівництва того часу: Д. Багалія, В. Барвінського, О. Водолажченко, Є. Іванова, І. Крип'якевича, В. Міяковського, О. Оглобина, В. Романовського та багатьох інших [с. 324–350].

Наукова праця І. Б. Матяш опирається на широку історіографічну базу, раціональний зміст якої знаходить у ній органічне продовження. Не дивлячись на багаточисельність робіт, які її складають, розгляд розвитку архівознавства та становлення системи підготовки архівних кадрів в Україні 20–30-х років ХХ ст. у них носить фрагментарний характер. З огляду на це, можна стверджувати, що робота І. Б. Матяш увійшла в українську історіографію першою, у якій здійснено комплексне дослідження теми. Особливістю використання науковцем історіографічної бази є відкидання властивих радянській історичній літературі аксіоматичних тверджень стосовно архівного будівництва в Україні. Творчий, критичний підхід до виявлення традицій і новацій в історичних, історіографічних сюжетах, прагнення до осмислення внутрішньої і зовнішньої природи походження кожної з них дає підстави стверджувати про високий професійний рівень автора як історіографа.

Складовими монографічного дослідження стали чотири концентри — теоретичний, науковий, освітній, методичний, що створюють разом цілісну картину історії становлення й розвитку архівістики в Україні 20–30-х років ХХ ст.

Відмінною рисою всіх робіт І. Б. Матяш є персоніфікація науки, психофеномен якої тлумачиться нею не як щось субстанційно-унітарне, а як індивідуально-множинне. Персоніфікуюче вивчення діяльності наукових установ проводиться з виразною перспективою на виявлення каналів генерування магістрального напрямку їхнього функціонування через особистісні прояви творчості.

За внутрішнім, методологічним змістом робота являє собою взаємозв'язок історіографії з загальними філософськими категоріями пізнання, фундаментальною теорією історії, сукупністю різномасштабних галузевих, спеціальних історичних теорій, концепцій, гіпотез, узагальнень і окремих законів з урахуванням їхніх темпоральних модифікацій і трансформацій об'єктивного історичного контексту існування українського суспільства, науки, історіографічних ситуацій.

У цілому рецензована книга є вагомим внеском у науку. В історичній палітрі І. Б. Матяш завжди представлений широкий спектр фарб, що дозволяє їй створювати багатоманіття оригінальних, цікавих досліджень. Вона завжди береться за теми, перед масштабністю яких у нерішучості зупиняються інші. Її нова монографія — підтвердження тому.

В. Г. ПИКАЛОВ

РЕЦЕНЗИЯ

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА РОССИИ в XX веке: ПЕРЕОЦЕНКА ВАЖНЕЙШИХ ПРОБЛЕМ И СОБЫТИЙ

Историческая наука России в XX веке/Отв. ред. Г. Д. Алексева. — М.: Скрипторий, 1997. — 568 с.

В последнее десятилетие ХХ века российская историческая наука вошла в сферу масштабных перемен, свойственных постсоветскому обществу. Историографическая ситуация этого периода отразила всю сложность и противоречивость длительного развития советской исторической науки ХХ столетия.

В среде историков-профессионалов 90-х годов прозвучали слова о кризисе исторической науки, который проявился после 1985 года и принял особый характер после 1991 года. Поиск причин, объяснений, ответов приводил к заключению, что теоретической основой советской исторической науки стала эклектическая доктрина из теоретических и методологических наработок К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина, Н. Бухарина, Л. Троцкого, А. Богданова, В. Сталина, подвергшихся в дальнейшем обработке. Появились жесткие определения — «марксизм» перестает быть символом научного знания.

Важной вехой периода стал информационный бум. Завершилась эпоха многолетней «репрессивной» ориентации советских историков в критике «буржуазных фальсификаторов». Наступило время взаимодействия российских и западных историков в рамках активного диалога и продуктивного восприятия идей и концепций зарубежных исследователей. Западная историография в это время также испытывала перемены, сдвигаясь в сторону нового типа историографической модели — информационно-культурного.

В 90-е годы российскую историографию несколько взбудоражила версия о внутреннем расколе в среде историков-профессионалов как в понимании причин, приведших к кризису, так и в поиске путей его преодоления. Была высказана мысль и о том, что их объединяло лишь понимание сути кризиса как кризиса теории и методологии и восприятие происходящих перемен как угрозы депрофессионализации исторического знания. Подобное состояние неизбежно вело к тому, что историографический диалог часто подменялся взаимными упреками в отступлении от принципов профессионализма.

Постепенно в среде историографов сформировалось вариативное отношение к историографическому процессу советского периода. Одни видели в прошлом лишь информационный багаж для ориентации в современности, другие всемерно подчеркивали важность изучения прошлого для понимания особенностей современной историографической ситуации. Наметившийся плюрализм в интерпретации отечественного исторического процесса XX столетия укреплял надежды на дальнейшие перспективы.

В сложных условиях поиска ответа на вопрос «как преодолеть кризис» в 1997 году под эгидой Института российской истории РАН вышла в свет коллективная монография об исторической науке в XX веке. Острые монографии было направлено на переосмысление и переоценку важных проблем и событий прошлого отечественной исторической науки, без понимания которых нельзя уяснить ее современное состояние и ту роль, которую она должна играть в обществе XXI века. Авторы видели свою главную задачу в подходе к созданию обновленной концепции и методологии изучения историографического материала через рассмотрение ключевых проблем, новых тем и вопросов, недостаточно исследованных на предшествующих этапах работы историографов.

В монографии четко обозначены два главных направления исследования историографического процесса: как соотносятся и взаимно влияют друг на друга государственная идеология, политика государства и правящей партии, историческая наука, историческое сознание народа; как отразились взаимоотношения с властью, государственными структурами и коллегами на творчестве и жизненном пути историков различных поколений, школ и направлений. Для исследований авторами привлечен разнообразный и в большей части новый историографический материал, который вовлекает в процесс сопоставления и анализа на протяжении чтения всей книги. При всем этом Г. Д. Алексеева (отв. ред.) пишет в предисловии: «редколлегия не требовала от авторов единой согласованной точки зрения на процессы и явления, связанные с развитием исторической науки в XX веке».

Сложным для анализа и в ряде вопросов дискуссионным является первый раздел монографии. Открывает его работа Г. Д. Алексеевой «Октябрьская революция и историческая наука», в которой рассматривается острая идейная борьба по вопросам революции, свершившихся в феврале и октябре 1917 года. Эта борьба отражала политическое противоборство различных социальных и политических сил. Именно она оказала большое влияние на весь процесс формирования историографии XX века. По мнению Г. Д. Алексеевой, таков тип общественного сознания XX века, таков характер отношений между наукой и идеологией, наукой и политикой (с. 41).

Во второй работе Г. Д. Алексеевой «История. Идеология. Политика (20–30-е годы)» конкретизированы основные выводы первой работы: наука всегда так или иначе связана с властью, ее структурами, но тип и характер связи различен.

Вслед за каждой из названных работ идут попеременно две работы А. А. Овсяникова. В первой — «Эпоха в советской исторической науке: В. И. Ленин» — автор подчеркивает противоречие между Лениным-политиком и Лениным-историком и отмечает, что, руководствуясь конкретными сиюминутными интересами политической борьбы, он был больше политиком, чем историком. Автор пишет, что В. И. Ленин выдвигал интересные в методологическом отношении идеи, но не придерживался их на практике. В другой работе Овсяникова — «Непризнанный классик большевистской историографии» — звучит с уверенностью мнение о том, что Л. Троцкий так и не написал своей главной книги, а то, что издано, требует глубокого и скрупулезного анализа.

Затем в монографии следуют две проблемные работы. Первая — венгерского исследователя Томаса Крауса «Своеобразие русского исторического процесса: о дискуссии Л. Д. Троцкого и М. Н. Покровского», в которой автор, не считая Л. Д. Троцкого историком, показывает его методологические подходы к истории России.

Статья С. В. Константинова «Дореволюционная история России в идеологии ВКП(б) 30-х годов» посвящена использованию в идеологии партии традиций русского патриотизма. В ней привлечены очень интересные архивные материалы, отражающие контроль ЦК над написанием учебников в связи с восстановлением в середине 30-х годов преподавания истории.

Л. А. Сидорова в работе «Оттепель в исторической науке. Середина 50–середина 60-х годов» указывает, что этот период был переломным в развитии исторической науки, которая освобождалась от сталинского прочтения истории. В то же время автор отмечает, что историческая наука обрела лишь «санкционированную свободу» и что в течение 60-х годов сложилась новая идеологическая система канонов.

Некоторые вопросы развития исторической науки в 60–80-е годы проанализированы в третьей работе Г. Д. Алексеевой, завершающей первый раздел монографии. В ней убедительно доказывается, что за 70 лет существования советской исторической науки единых характеристик ее развития дать нельзя, поскольку типы взаимоотношений государства и исторической науки, степень взаимовлияния науки и власти были различны.

Второй раздел коллективной монографии посвящен персоналиям выдающихся историков XX столетия, среди которых С. Н. Валк, Б. Д. Греков, А. А. Зимин, В. И. Невский, М. В. Нечкина, А. М. Панкратова, Б. А. Романов, Н. Л. Рубинштейн, Д. Б. Рязанов, М. Н. Тихомиров, Л. В. Черепнин и П. Е. Щеголев. Авторы биографического жанра вос-

создают в коротких очерках тип историка, который сложился и эволюционировал в советское время под влиянием условий, диктовавших науке и историкам определенный тип творческой деятельности, поведения, влияния на науку. Особый интерес представляют очерки, написанные об ученых их учениками — М. Г. Вандалковской о М. В. Нечкиной, В. Б. Кобрине о А. А. Зимине, А. Сидоровой о А. М. Панкратовой, В. И. Буганова о М. Н. Тихомирове. Восприятие учителя учеником — интереснейшее явление в историографии, которое вносит особые интересные и яркие штрихи в образы выдающихся историков.

Таким образом, монография коллектива российских историографов (16 авторов) — интереснейшее и яркое свидетельство роста в последнее десятилетие XX века внимания ученых к прошлому отечественной исторической науки, что и определяет перспективы ее дальнейшего активного развития. Результаты, достигнутые в ней, пристально изучаются сегодня и, несомненно, привлекут внимание новых поколений историков XXI столетия. Монография является примером серьезного прорыва в методологическом и фактографическом изучении истории исторической науки в России. Монография и сегодня на постсоветском пространстве служит ярким примером необходимого обращения историографов, работающих над изучением особенностей развития историографической культуры независимых государств, в направлении изучения периодов советской историографии. Думаем, что данная монография привлечет внимание украинских историков к изучению особенностей развития украинской историографии в хронологических рамках XX века.

Розділ VII

Документи та матеріали

29 мая 2002 г. исполняется восьмидесятая годовщина со дня рождения известного украинского историка, доктора исторических наук, профессора, основателя кафедры историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина Виктора Ивановича Астахова (1922–1972). Жизнь В. И. Астахова тесно связана с историей Харьковского университета, выпускником которого он был. Здесь он защитил кандидатскую и докторскую диссертации, стал профессором, проректором по учебной работе.

Внимание читателя предлагаются отзывы на докторскую диссертацию Виктора Ивановича официальных оппонентов, известных ученых П. А. Зайончковского и А. А. Зимина. Диссертация была успешно защищена в 1963 г. На наш взгляд, публикуемые отзывы являются собой интересный историографический источник, который позволяет окунуться в атмосферу тех лет, подробнее осветить одну из страниц жизни В. И. Астахова.

Виктор Иванович Астахов

П. А. ЗАЙОНЧКОВСКИЙ

О Т З Ы В

О КНИГЕ В. И. АСТАХОВА
**«КУРС ЛЕКЦИЙ ПО РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ» (ч. II),
представленной на соискание
ученой степени доктора исторических наук**

Разработка оригинальных курсов по историографии имеет большое значение как для развития нашей исторической науки, так и для подготовки молодых историков.

В свете этого выход в свет второй части «Курса лекций по русской историографии» представляет собою бесспорно положительное явление.

Рассматриваемый курс лекций охватывает собой все важнейшие проблемы историографии второй половины XIX столетия. При этом надо сказать, что курс В. И. Астахова есть результат серьезного научного исследования.

Данная книга состоит из 11 глав (лекций), охватывающих собой основные направления развития русской исторической мысли.

В первой главе автор дает характеристику эпохи второй половины XIX столетия, а также освещает состояние исторической науки в указанный период. Здесь автор останавливается на основных вопросах экономического, социального и политического развития России и достаточно полно характеризует развитие исторической науки (создание отдельных ее отраслей, в частности вспомогательных исторических дисциплин, археографии, библиографии и т. д.).

Все эти вопросы освещаются автором достаточно углубленно и не вызывают каких-либо возражений.

Вторая глава посвящена общей характеристике революционно-демократического направления русской общественной мысли в пореформенный период. Положив в основу ленинское положение о двух исторических тенденциях, определявших собой борьбу «За новую Россию», В. И. Астахов характеризует развитие революционно-демократической мысли в пореформенный период. Несмотря на некоторые, на наш взгляд, неточности, о которых будет сказано ниже, глава в целом дает правильное, методологически верное представление о данной проблеме.

Третья глава, представляющаяся нам наиболее интересной и оригинальной, посвящена А. П. Шапову. Здесь автор по-новому осмыс-

ливаает общеисторические воззрения профессионального историка-демократа А. П. Шапова.

Нам представляется правильным, что В. И. Астахов, дав общую характеристику исторических воззрений Н. Г. Чернышевского и А. И. Добролюбова, не выделяет для этого специальной лекции.

Четвертая глава посвящена анализу исторических взглядов Н. И. Костомарова. Анализ этот представляет, на наш взгляд, большой научный интерес и не вызывает возражений.

Пятая глава содержит характеристику дворянской историографии. Автор правильно усматривает влияние буржуазной идеологии в трудах К. Н. Бестужева-Рюмина и Д. И. Иловайского. Анализ исторических воззрений этих представителей дворянской исторической науки дан с большим мастерством. Соглашаясь в целом с оценкой работ этих историков, нам представляется, что они (исследования Шильдера, Татищева) имеют некоторое положительное значение с точки зрения введения в научный оборот большого числа исторических источников.

<Пропущена страница.>

противопоставлять революционеров 60-х годов революционным народникам 70-х. Как мы видим, В. И. Астахов рассматривает и тех и других предшественниками русской социал-демократии (Заметим, что в учебнике для исторических факультетов под редакцией Нечкиной часть цитаты В. И. Ленина, в которой говорилось о народниках как предшественниках социал-демократии, была опущена).

Однако все же революционные демократы 60-х годов, по мнению В. И. Астахова, не народники, а народники 70-х годов – не революционные демократы. Нам представляется это неверным. Однако при этом, естественно, нельзя забывать известных отличий между революционными демократами 60-х и 70-х годов.

Второе замечание касается того, что в главе о народнической историографии почти ничего не говорится о трудах В. Воронцова и Н. Даниельсона, первыми поставившими вопрос о капитализме в России. Наряду с этим непомерно большое место уделяется трудам Берви-Флеровского.

Наконец, третье замечание относится к характеристике воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрина. Говоря о революционной идеологии Салтыкова-Щедрина, нельзя забывать, что он не верил в победу крестьянского движения, в то время как вера в крестьянскую революцию была отличительным признаком революционной демократии.

Эти замечания, однако, не изменяют общей положительной оценки главы о народнической историографии.

Последние две главы (10 и 11) представляют большой интерес. Они посвящены возникновению марксистской исторической науки. Здесь автор характеризует труды К. Маркса и Ф. Энгельса о России, а также распространение «Капитала» и других работ классиков в России. Последняя часть этого раздела касается Г. В. Плеханова. Этот раздел написан хорошо и методологически четко.

Итак, книга В. И. Астахова представляет собою оригинальную научную работу, стоящую на уровне требований современной исторической науки. В ней отсутствуют недостатки, связанные с периодом культа Сталина. Следует остановиться еще на одной особенности книги В. И. Астахова. Эта особенность заключается в исключительной внимательности автора к своим предшественникам Н. Л. Рубинштейну, В. Е. Иллирецкому и другим. Это свидетельствует о научной добросовестности В. И. Астахова (К сожалению, это бывает не всегда, и часто тот или иной исследователь выступает в роли «первооткрывателя», забывая о своих предшественниках).

Обратимся к отдельным недостаткам, имеющимся в книге.

На стр. 27 автор пишет: «На протяжении 1859-1869 гг. в России действовала тайная революционная организация «Земля и Воля», возглавляемая Чернышевским». Подобное утверждение, по видимому, почерпнуто автором из легковесных статей, не имеющих под собой каких-либо серьезных оснований. Во-первых, известно, что «Земля и Воля» возникает в конце 1861 года, причем само ее название связано со статьей Н. П. Огарева «Что нужно народу», опубликованной в «Колоколе» во второй половине 1861 года. Отдельные революционные кружки, существовавшие с конца 50-х годов, никак нельзя рассматривать как организацию «Земли и Воли». Во-вторых, тот факт, что Чернышевский возглавлял «Землю и Волю», также бездоказателен. Нет сомнения, что идейным вдохновителем этой организации был действительно Н. Г. Чернышевский. Однако это отнюдь не означает руководства организацией. Единственным источником, если можно его считать таковым, являются воспоминания Слепцовой «Штурманы будущей бури», опубликованные в «Звеньях» в 1935 году. В них действительно довольно подробно рассказывается о том, как Чернышевский руководил «Землей и Волей».

Однако надо сказать, что Слепцова вышла замуж за члена «Земли и Воли» Слепцова спустя примерно 20 лет после его участия в революционном движении. В 1905 году, по словам П. Е. Щеголева, она отказалась написать воспоминания, заявив, что муж ей ничего не рассказывал, а в 1935 году, в возрасте около 80 лет «вспоминала» и излагала в литературной записи какого-то журналиста свои «Воспоминания». Едва ли можно их принимать в расчет.

Второе замечание относится к тому, что в книге В. И. Астахова отсутствует характеристика научных трудов крупного историка А. Н. Попова, работы которого составили новый этап в изучении Отечественной войны 1812 года.

Наконец, третье замечание относится к терминологии автора. Едва ли правильно либеральных историков называть «буржуазно-помещичьими». Если так именуются политические группировки, то называть этим именем отдельные исторические школы едва ли целесообразно.

В заключение хочу остановиться на одном недостатке, присутствующем, впрочем, не только рецензируемой работе. Автор правильно подчеркивает принципиальное различие двух исторических тенденций – демократической и либеральной, определивших, по словам В. И. Ленина, «Исход борьбы за новую Россию». Однако нельзя забывать, что окончательный разрыв между либерализмом и демократизмом произошел в 1905 году. Это при изложении данной проблемы не чувствуется.

Таковы недостатки, имеющие в основном частный характер и не влияющие на оценку работы в целом.

Полагаю, что труд В. И. Астахова соответствует требованиям, предъявляемым к работам, представленным на соискание ученой степени доктора исторических наук. В силу этого считаю возможным присудить автору ее ученой степени доктора наук.

Доктор исторических наук профессор /подпись/

Москва, 20 июня 1963 г.

А. А. ЗИМИН

ОТЗЫВ

О ДОКТОРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ В. И. АСТАХОВА

«Курс лекций по русской историографии», Ч. II, X., 1962, 269 с.

Диссертация, представленная В. И. Астаховым на соискание ученой степени доктора исторических наук, состоит из курса лекций по русской историографии эпохи промышленного капитализма, изданного в 1962 г.

Надо прямо сказать, что перед нами не обычный курс лекций, читающийся в высших учебных заведениях. Он основан на самостоятельном изучении автором основных направлений развития русской исторической жизни второй половины XIX. Перед нами, следовательно, удачное сочетание исследования и лекционного курса. К сожалению, подобного рода пособия все еще редки в практике наших высших учебных заведений, особенно по разделу исторических наук. Однако издание курсов – вещь чрезвычайно важная, оно является показателем развития научной мысли в ВУЗах, ее связи с конкретными задачами высшего образования. Подготовка и издание подобных курсов также свидетельствует о росте научных кадров.

В. И. Астахов пролагает новые пути в трудной области – историографии, которая начала развиваться только в последние годы.

Назову обобщающие «Очерки по истории исторической науки СССР» т. II, работы В. Е. Иллерицкого, В. Л. Черепнина, А. Л. Шапиро и ряд других. И при все этом В. И. Астахов сумел сохранить вполне самостоятельный творческий подход к изучению и освещению истории исторической науки.

Книга, являющаяся продолжением первой части курса (изданной в 1959 г.), состоит из одиннадцати лекций. Первая из них содержит общую характеристику развития исторической науки 60–90-х годов XIX в. В. И. Астахов показывает, как постепенно вызревали предпосылки к созданию марксистско-ленинской исторической науки в России, творцом которой в нашей стране стал В. И. Ленин. Можно согласиться с основным выводом автора о том, что «вполне правомерно считать 60–90-е годы в русской историографии переходным периодом, в течение которого завершалось развитие буржуазной идеалистической исторической мысли и в то

же время закладывался фундамент марксистско-ленинской материалистической науки» (стр. 14).

В лекции В. И. Астахов характеризует усиленно внимание к разысканию, анализу и публикации источников 60–90-х гг. XIX в. Но если публикаторская деятельность охарактеризована автором достаточно, то источниковедению и вспомогательным дисциплинам он уделил явно недостаточное внимание. Однако хорошо известно, какую роль играет анализ источников в построении обобщающих концепций исторического процесса.

В 60–80 гг. появились труды С. М. Сухомлинова, К. Н. Вестужева-Рюмина по летописанию, работы Н. В. Калачева, В. И. Сергиевича о Русской правде и многие другие. Наконец, именно в этот период В. О. Ключевским был создан обобщающий курс по источниковедению. Все это необходимо было бы тщательно проанализировать.

Вторая и третья лекции В. И. Астахова посвящены революционно-демократическому направлению в пореформенный период. Не ограничиваясь разбором сочинений Н. Г. Чернышевского, В. И. Астахов дал развернутую оценку взглядов его соратников (Н. В. Шелгунов, Н. А. Серно-Соловьевич и др.), а также таких представителей революционно-демократического лагеря, как М. Е. Салтыков-Щедрин, Д. И. Писарев, А. П. Шапов. О многих из них в курсах историографии ранее просто умалчивалось. Подобным недостатком страдает в частности и курс историографии, выпущенный МГАИ в 1961 г. Заслугой автора является широкий показ идейных основ и исторических взглядов славной когорты революционных демократов 60–70-х гг. XIX в.

Свежие материалы использовал В. И. Астахов в лекции об А. П. Шапове. Они позволили автору убедительно показать ошибочность представления о том, что в 1864–1875 гг. были периодом упадка научной деятельности Шапова (стр. 52).

Н. И. Костомарову как одному из родоначальников украинского буржуазного национализма посвящена особая (4-ая) лекция курса В. И. Астахова. Одной из характерных черт историографии в эпоху капитализма был упадок дворянской исторической науки. В пятой лекции В. И. Астахов показывает бесплодность идеалистических принципов этой науки, реакционную сущность политических взглядов Кояловича, Дубровина, Шильдера, С. С. Татищева. Доказывая незбытность самодержавия, эти историки не шли дальше осуждения «крайности» осуждения в действиях того или иного императора. В трудах К. Н. Вестужева-Рюмина своеобразный сплав охранительных взглядов консервативного дворянства с либерально-буржуазными идеями свидетельствовал о сближении этих двух направлений в историографии (стр. 115). В. И. Астахову следовало бы только

более обстоятельно разъяснить, почему в реакционной историографии второй половины XIX в. интерес переключается с отдаленных столетий русской истории на деяния Павла I, Александра I, Николая I, Александра II. В этом нельзя не увидеть стремления официальных историографов противоборствовать передовой общественной мысли и растущему революционному призыву.

Если расцвет государственной или «юридической» школы в историографии падает на 40–50 гг. XIX в., то во второй половине века это направление пережило ряд существенных изменений. Поэтому прав В. И. Астахов, рассматривавший судьбы этой школы как в I томе своих лекций, так и во II. В самом деле, после 1861 г. резкий сдвиг к одобрению действий самодержавного государства совершил уже идеолог либерально-буржуазной историографии К. Д. Кавелин. Наиболее ярко поворот сказался на трудах В. Н. Чичерина, который выступил с злобной критикой учения Маркса. По Чичерину фактическим творцом исторического процесса являлось государство, представляющее некую самодевлеющую силу.

Когда В. И. Астахов переходит к разбору взглядов В. И. Сергиевича, А. Д. Градовского, Ф. И. Леонтовича, то ему нужно было бы иметь в виду, что перед нами не только последователи «государственного направления» в историографии, а историки права по профессии. Поэтому их преимущественное внимание к правовым вопросам и история государства объясняется не только их взглядами, но и объектом исследования.

Лекция о С. М. Соловьеве после 1861 г. (лекция 7) хороша. В. И. Астахов обратил внимание на те работы историка по истории России XIX в., которые обычно выпадают из поля зрения исследователя. В. И. Астахов очень убедительно показывает, что развитие взглядов Соловьева объясняется эволюцией его политических убеждений. Рост революционного движения приводил к тому, что Соловьев все более и более начинал говорить «о необходимости сильной власти, способной подавить революцию» (стр. 149).

Впрочем, лекция не свободна и от спорных положений. Так, вслед за Н. Л. Рубинштейном и др. исследователями В. И. Астахов считает Соловьева «вершиной в развитии буржуазной историографии» (стр. 168). Мне кажется, настало время пересмотреть этот казался бы устоявшийся тезис. Вершиной буржуазной историографии был В. О. Ключевский. Правда, взгляды С. М. Соловьева целостнее, но эта целостность происходит из его стремления объяснить всю историю России развитием «государственного начала». У В. О. Ключевского в период его творческого подъема (до 90-х гг. XIX в.) экономический фактор играет уже значительную роль. Целостность, порожденная государственным направлением,

нарушается, но это нарушение идет за счет более глубокого освещения ведущих проблем исторического процесса. Так можно ли на этом основании считать Ключевского «шагом назад» по сравнению с Соловьевым? Конечно, нет. В этой связи мне вспоминается оценка В. И. Ленина, данная им критикам Канта «справа» и «слева».

Говоря о Ключевском как о шаге назад по сравнению с Соловьевым, мы тем самым как бы критикуем его за то, что он указывал на экономический фактор развития человеческого общества, чего не делал Соловьев. Довод по меньшей мере сомнительный.

Есть и отдельные неточности в лекции. Так, на стр.158 В. И. Астахов пишет, что Соловьев «в сильной степени подорвал корни антинаучной норманской теории», а на стр. 159 оказывается, что Соловьев в конечном счете признавал основное положение норманской теории.

За последние годы наблюдается оживление интереса к творчеству В. О. Ключевскому. Вышел 8-томник его сочинений. Время от времени появляются публикации его отдельных работ и фрагментов из них, статьи о его творчестве. И это, конечно, не случайно. Творчество Ключевского еще не нашло всестороннего освещения, а фигура этого буржуазного ученого очень значительна. В. И. Астахов в лекции 8-й сумел по-новому прочитать ряд страниц творческого пути Ключевского, и его выводы, думаю, будут приняты в нашей науке. Так, убедительно деление В. И. Астаховым творчества Ключевского на три этапа: 1861–1870 (формирование мировоззрения), 1871–нач. 90-х годов (расцвет творчества) и последние пятнадцать лет, характеризующие упадок его деятельности (стр. 175). Прав В. И. Астахов и тогда, когда разделяет точку зрения о том, что в первый период творчества Ключевского нельзя говорить о влиянии на него Соловьева. «Истоки нового в исторических взглядах и трудах Ключевского, – пишет В. И. Астахов, – следует искать не у буржуазных предшественников, а в пореформенных условиях русской действительности и передовой общественно-политической исторической мысли (стр. 176).

В. И. Астахов приводит ряд высказываний Ключевского, говорящих о том, что он видел неизбежное падение самодержавного строя. Вот еще одно известное пока в литературе, датирующееся 1892–1893 гг.: «Россия и Франция – бывшая революционерка обнимает будущую». Или вот, например, запись 1901–1902 гг., сохранившаяся в его черновых записках: «Цари со временем переведутся: это мамонты, которые могли жить лишь в допотопное время» (Эту часть записки приводил еще Л. В. Черепнин). Дальше читаем: «наши цари были полезны, как грозные боги, небеснополезны как огородные чучела. Вырождение авторитета сыновей Павла.

Прежние цари и царицы – дрянь, но скрывались во дворцах, представляя эпическо-набожной фантазии творить из них кумиров». С Александра III их «вырождение нравственное сопровождается и физическим. Варяги создали нам первую династию, варяжка испортила последнюю. Она, эта династия, не доживет до своей политической смерти, вымрет раньше, чем перестанет быть нужна и будет прогнана». Революционный пролетариат в союзе с крестьянством в 1917 г., уничтожив прогнившее самодержавие, внес свои коренные коррективы в эти в целом дальновидные представления Ключевского.

Долгое время в нашей литературе народнической историографии, в связи с культом личности, не уделялось необходимого внимания, а данная В. И. Лениным народникам характеристика просто замалчивалась. Вслед за А. М. Станиславской, В. И. Астахов (в лекции 9) много сделал, чтобы представить основные черты исторических взглядов народников 60–80-х гг. XIX в. Вскрывая методологические корни заблуждений народников, В. И. Астахов показывает и те черты в их сочинениях, в частности, в трудах П. Л. Лаврова, которые привлекали к себе передовую русскую молодежь.

Подробно останавливается В. И. Астахов на книге В. В. Берви-Флеровского «Положение рабочего класса в России» (1869 г.), на работе Н. И. Михайловского, творца теории «героев и толпы». Зато В. И. Семевскому, к сожалению, не повезло. А жаль, труды Семевского по истории крестьянства заслуживали более подробного разбора. Досадно, что в этой связи автор не использовал работу покойного С. И. Волкова, основанную на материалах, почерпнутых из архива этого историка.

В целом же для лекции 9, как и для других в курсе В. И. Астахова, характерен очень строгий и продуманный отбор материала, умение сосредоточить внимание на важнейших страницах историографических явлений второй половины XIX в. Это, конечно, крайне важно и трудно, учитывая огромное количество работ, вышедших в изучаемый В. И. Астаховым период.

Как бы венцом всей книги В. И. Астахова являются лекции 10 и 11 о возникновении марксистской историографии, о трудах К. Маркса и Ф. Энгельса и работах Г. В. Плеханова. Это ключевые темы всего курса. Насколько они трудны для исследования, можно судить по курсу историографии, выпущенному Историко-архивным институтом: автор глав об исторических трудах Маркса и Энгельса (А. С. Рослова) не справилась с задачей показать всемирно-историческое значение трудов основоположников научного социализма, и ее глава по существу явилась компиляцией из других работ.

Иначе подошел к этой важной задаче В. И. Астахов. Он сосредоточил свое внимание на главном – на показе того, что означало создание Марксом и Энгельсом теории исторического империализма и на их глубоком интересе к важнейшим вопросам России. История русского революционного движения, вопросы экономического развития России в XIX в., внешней политики царизма привлекали к себе преимущественное внимание Маркса и Энгельса.

Пионером марксизма в России был Г. В. Плеханов. В. И. Астахов останавливается на двух периодах его деятельности, условно названных народническим (1875–1883) и марксистским (1883–1903), относя третий период, меньшевистский (1903–1918), в третью часть курса. Серьезный научный разбор творчества Г. В. Плеханова, его вклад в развитие марксистской концепции истории России и его ошибок тем более важен, что в работах о Плеханове, вышедших лет десять тому назад, допускались серьезные ошибки, искажалась подлинная роль Плеханова, который, по словам В. И. Астахова, «положил начало русской марксистской историографии» (стр. 747). Конечно, можно было бы поставить В. И. Астахову в упрек то, что Плеханов в его лекциях выглядит очень «одиноким», как бы оторванно от других марксистов. Теперь после исследования И. З. Полевого и других советских ученых можно было бы картину нарисовать более разностороннюю. Поэтому остается надеяться, что В. И. Астахов в третьей части курса, начиная характеристику ленинского этапа историографии, учтет это наше пожелание.

В целом же В. И. Астахов создал самостоятельное и фундаментальное пособие по русской историографии эпохи промышленного капитализма. Это позволяет считать его труд вполне достойным присуждения автору степени доктора исторических наук.

Доктор исторических наук /подпись/

25.06.1963 г.

КНОРОЗОВ ЮРИЙ ВАЛЕНТИНОВИЧ

«Теперь история дешифровки древних систем вписывается между двумя именами: между Шампольоном и Кнорозовым. Его вклад в науку на самом деле намного более значителен, чем вклад известного любому школьнику Шампольона».

В этом выпуске «Харківського історіографічного збірника» мы предлагаем читателю неизвестные ранее широкой научной общественности документы, связанные с учебой выдающегося языковеда и этнографа XX в. доктора исторических наук, лауреата Государственной премии СССР Ю. В. Кнорозова (1922–1999) на историческом факультете Харьковского университета. Авторы одной из публикаций пишут: «Его биография, полная тяжелых испытаний, удивительных совпадений и странных парадоксов, полностью соответствует легендарному образу гениальной личности»¹. При всей скудости сохранившихся в архиве Харьковского университета документов, они позволяют пролить дополнительный свет на первые страницы биографии ученого (его обучение на рабфаке при 2 Харьковском медицинском институте, сдачу вступительных экзаменов в университет; помещаем мы и одну из наиболее ранних его автобиографий). Видимо, к вымыслам следует отнести рассказы о серьезных проблемах Кнорозова-школьника, т. к. в средней школе почти по всем предметам он имел оценку «отлично». Архивные материалы ХНУ позволяют со всей определенностью утверждать, что в Москву Ю. В. Кнорозов переехал не в 1940 году, как пишут некоторые биографы, а значительно позже. По крайней мере, он фигурирует в приказе ректора А. В. Сазонова (№ 7/172/ст от 11 апреля 1941 г.) среди участников парада 1 Мая – студентов Харьковского государственного университета в составе стрелковой роты батальона Дзержинского района².

Исследователь письменности майя, он внес значительный вклад также в расшифровку протоиндийского письма, рапануйского письма (язык обитателей острова Пасхи), айнской пиктографии, в теорию семиотики, успешно занимался рядом других проблем гуманитарного

¹ <http://www.peoples.ru/science/linguist/knorozov/>

² Архив ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ед. хр. № 20. – Л. 8 об.

знания. Ю. В. Кнорозов удостоился высших знаков отличия ряда центральноамериканских государств, о нем написаны научные исследования и художественные произведения. Детство и юность ученого связаны с Украиной, где он впервые соприкоснулся с проблемами древней истории.

И сегодня на историческом факультете работают люди, которые помнят юного Кнорозова (например, его однокурсник — заслуженный профессор Харьковского университета, один из крупнейших скифологов современности Б. А. Шрамко). В роду Кнорозовых были представители и технического знания, и гуманитарных профессий, но он избрал для себя профессию историка. И начал этот путь в своем родном городе, в стенах старейшего в Украине университета — Харьковского.

С. М. Куделко

Директору
Харьковского Государственного Университета
Заявление

Прошу допустить меня к производству экзаменов на Исторический факультет.

К заявлению прилагаю:
1) Автобиографию,
2) Документ об образовании
3) Три фотографии.

Кнорозов Ю. В.
29/10 — 1939 года.

*Заявление Ю. В. Кнорозова с просьбой
разрешить сдавать вступительные испытания
на исторический факультет
Харьковского государственного университета*

Автобиография

Я родился 4 1922 году в городе Харькове.
В 1947 году закончил 7 классов в Харьковском
лицее. В 1949 году окончил Харьковскую
школу — среднюю школу №10.
С детства интересовался историей, географией,
языками.
С детства интересовался географией, собрал и составил
карты. Был членом Харьковской комсомольской
организации.
Мать — Евгения Владимировна Кнорозова.
Отец — Владимир Николаевич Кнорозов.
Сестры: Елена, Татьяна, Наталья.
Сестра Елена — учительница в школе.
Сестра Татьяна — учительница в школе.
Сестра Наталья — учительница в школе.
Сестра Наталья — учительница в школе.
Сестра Наталья — учительница в школе.

Кнорозов Юрий Валентинович
29/10 1939 г.

Автобиография. 1939 год

ХАРЬКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. А. М. ГОРЬКОГО

ДЕЛО № 1383

Личная карточка поступающего *Кнорозов Ю. В.*

1. Фамилия: <i>Кнорозов</i>	2. Имя: <i>Юрий</i>	3. Отчество: <i>Валентинович</i>	4. Пол: <i>М</i>	5. Год рождения: <i>1922</i>
6. Национальность: <i>Русский</i>	7. Родина: <i>Украина</i>	8. Образование: <i>7 классов школы</i>	9. Оценки по учебной программе: <i>хорошо</i>	10. Вступительные экзамены: <i>хорошо</i>
11. Семейное положение: <i>не женат</i>	12. Родители: <i>отец — Владимир Николаевич, мать — Евгения Владимировна</i>	13. Сiblings: <i>Елена, Татьяна, Наталья</i>	14. Число и фамилии родителей: <i>3</i>	15. Другие сведения: <i>член комсомольской организации</i>

РЕЗУЛЬТАТЫ ИСПЫТАНИЙ

№ п/п	Испытания	Зачеты	Оценки	Итого	Примечания	Дополнительные отметки
1	МАТЕМАТИКА	Зачет	хорошо	5		
2	РУССКИЙ ЯЗЫК	Зачет	хорошо	5		
3	ФИЗИКА	Зачет	хорошо	5		
4	ХИМИЯ	Зачет	хорошо	5		
5	ИСТОРИЯ	Зачет	хорошо	5		
6	ГЕОГРАФИЯ	Зачет	хорошо	5		
7	ПОЛНОМЕРНОЕ ЧТЕНИЕ	Зачет	хорошо	5		
8	ИТОГОВЫЙ ЭКЗАМЕН	Зачет	хорошо	5		
Итого набрано очков:						

Секретарь приемной комиссии

Личная карточка поступающего

Фамилия Кнорозов
 Имя Арий
 Отчество Васильевич
 Протокол № 16 от 29 июля 1939

ОТМЕТКИ 5
о прохождении приемных испытаний

Дата	ХАРАКТЕР ИСПЫТАНИЙ	Дата результата	Оценка	ПОДПИСЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ
2/10	Письменные работы	11/10	хорошо	[Signature]
11/10	Устные экзамены	10/10	отлично	
	Экспериментальные работы		хорошо	[Signature]
3/10	Сочинения	11/10	отлично	
11/10	Устные экзамены	11/10	отлично	[Signature]
7/10	Устные экзамены	7/10	хорошо	[Signature]
7/10	Устные экзамены	7/10	хорошо	[Signature]
7/10	Устные экзамены	7/10	хорошо	[Signature]
7/10	Устные экзамены	7/10	хорошо	[Signature]
10/10	Устные экзамены	10/10	отлично	[Signature]
15/10	Сочинения	15/10	отлично	[Signature]
15/10	Устные экзамены	15/10	отлично	[Signature]

Подпись ответственного секретаря
 Приказной комиссии
 [Signature]

Отметки о прохождении приемных испытаний

ВЫПИСКА ИЗ ПРИКАЗА № 289
 ПО ХАРЬКОВСКОМУ ГОСУДАРСТВЕННОМУ УНИВЕРСИТЕТУ
 ИМЕНИ А. М. ГОРЬКОГО

1. Имя: Кнорозов Арий Васильевич 1930 г.

2. Кнорозов Арий Васильевич

3. исторический

4. 1 курс

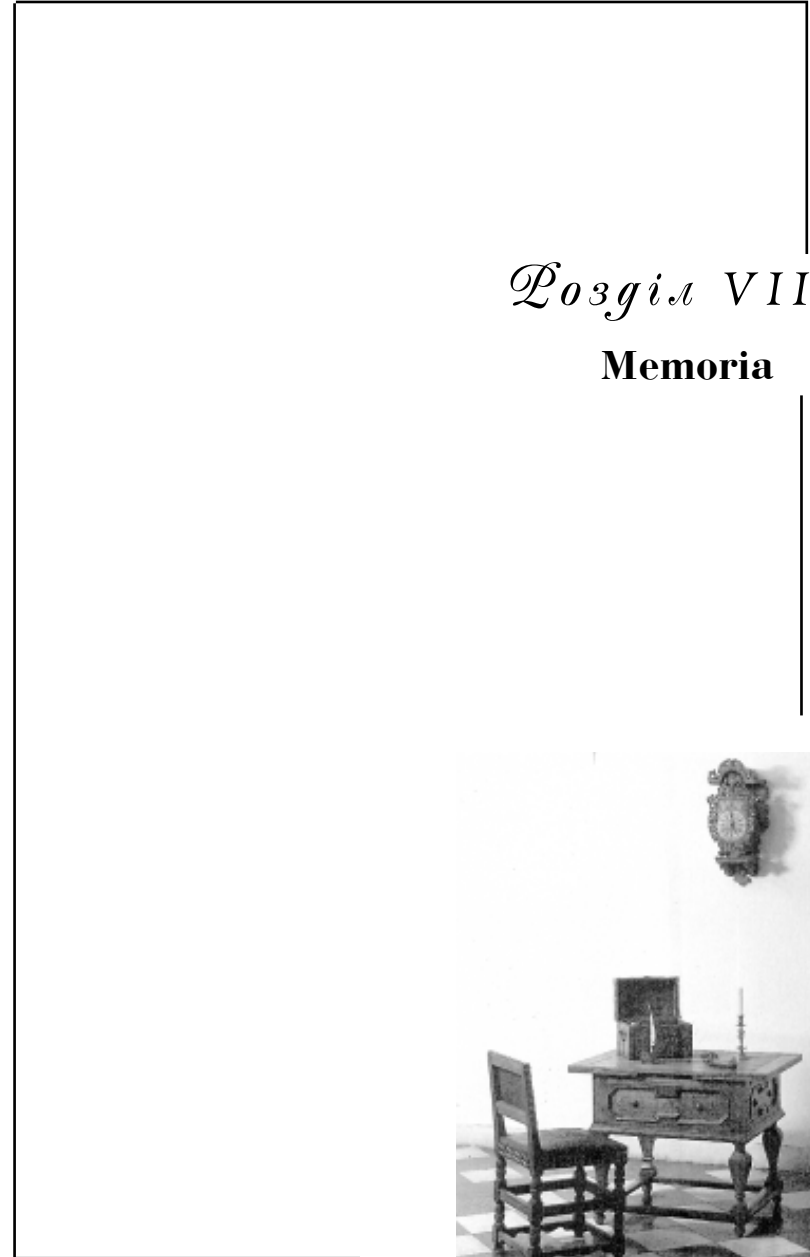
5. Сидоров

6. Арий

7. 1 курс

Выписка из приказа о зачислении на 1 курс

Розділ VIII
Memoria

**ИСТОРИК
УНИВЕРСИТЕТСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ ЧЕСНОКОВ**

15 июня 2000 г. ушел из жизни автор и член редколлегии «Харьковского историографического сборника» доцент Воронежского государственного университета Владимир Иванович Чесноков.

В. И. Чесноков родился 7 мая 1939 г. в с. Богдановка Урицкого района Орловской области в семье сельских учителей. После окончания в 1956 г. с золотой медалью средней школы он поступил в Рязанский радиотехнический институт, однако уже через год перешел в Воронежский университет на историко-филологический факультет. С этого времени история стала смыслом и делом его жизни.

Талант молодого исследователя был замечен заведующим кафедрой истории советского общества доц. Е. Г. Шуляковским. После окончания университета с отличием в 1962 г. Владимиру Ивановичу была предложена должность ассистента кафедры. В 1966 г. В. И. Чесноков защитил кандидатскую диссертацию, посвященную В. И. Невскому как историку русского революционного движения. Собственно, с этой работы и начался его путь ученого-историографа. К слову, отметим, что не только проблемы истории исторической науки и образования были в центре научных интересов Владимира Ивановича. Немало внимания он уделял также историческому краеведению, в частности, истории Воронежского края.

В 1969 г. В. И. Чесноков был избран на должность доцента кафедры истории СССР. Читал курсы «история советского общества», «историография отечественной истории», «архивоведение». Понимая особую роль историографической подготовки студентов, стал одним из инициаторов создания в 1979 г. кафедры историографии и источниковедения, на

которой и продолжил свою преподавательскую работу, сосредоточив усилия на курсе отечественной историографии.

В 1975–1983 гг. В. И. Чесноков руководил работой исторического факультета ВГУ в качестве декана. В 1986 г. был избран исполняющим обязанности заведующего кафедрой историографии и источниковедения. В 1988 г. стал заведующим кафедрой истории советского общества (позже — кафедра новейшей отечественной истории и историографии), которую возглавлял до 1997 г. По инициативе заведующего в учебный план были включены новые историографические и источниковедческие курсы и спецкурсы.

По инициативе и при непосредственном участии В. И. Чеснокова был организован ряд университетских, межвузовских и региональных конференций. Активную работу он проводил в качестве заместителя председателя зональной секции Научного совета АН СССР по проблеме «История исторической науки».

Владимир Иванович был инициатором и ответственным редактором 10 сборников научных статей. Особое место в этом ряду принадлежит сборнику «Российские университеты в XVIII–XX веках» (Вып. 1–5). Данное издание стало одним из воплощений федеральной программы «Университеты России». Сборник объединил не только коллег и единомышленников Владимира Ивановича по университету — профессоров Л. М. Искру, А. З. Винникова, И. И. Борисова, М. Д. Карпачева, но и ведущих специалистов других университетов и академических институтов. В состав редколлегии входили или входят такие известные ученые, как Г. Д. Алексеева, И. Д. Ковальченко, Л. П. Лаптева, Г. И. Щетинина, Т. Н. Попова. Издание сборника В. И. Чесноков соединил с проведением научных конференций, посвященных проблемам исторической науки и образования. Во время таких конференций обсуждались те или иные проблемы в данной области, сборник же позволял донести суть выступлений до широкого круга научной общественности. В результате Воронежский университет стал одним из ведущих центров по изучению истории университетов.

Собственно, В. И. Чесноков возглавил новое научное направление на факультете, которое получило название «Правительственная власть, идеология и историческая наука в отечественной истории XIX–начала XX века». Результатом его работы стали монография «Правительственная политика и историческая наука 60–70-х годов XIX в.» (1989), а также серия статей в научных сборниках.

Проблемы подготовки кадров в университетах Российской империи, в том числе высшей квалификации, специализации университетского исторического образования, региональный аспект развития университетов, место «университетского вопроса» в правительственной политике и многие другие получили освещение в трудах В. И. Чеснокова. При

этом его работы отличаются насыщенностью фактами, источниковедческая культура, понимание нюансов процессов в сфере исторической науки и образования.

Безусловно, эти работы отражают черты личности автора, но, вероятно, и сама личность Владимира Ивановича испытала сильное воздействие исторического материала. В его отношении к людям, манере поведения было что-то от профессуры теперь уже позапрошлого века. Простота и скромность, но вместе с тем достоинство и принципиальность — такие качества отличали Владимира Ивановича, таким он остался нашей в памяти.

Неизменный участник «Астаховских чтений» последних лет, Владимир Иванович стремился в Харьков, а мы всегда с радостью ждали его приезда. Как жаль, что эти времена прошли.

С. Посохов

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бездрабко Валентина Василівна** — канд. іст. наук, науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства
- Вовк Ольга Борисівна** — аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Грінченко Гелінада Геннадіївна** — канд. іст. наук, викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Домановський Андрій Миколайович** — студент 5 курсу історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Зайцев Борис Петрович** — канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заслужений викладач Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Івашенко Вікторія Юріївна** — аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Каплін Олександр Дмитрович** — канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Куделко Сергій Михайлович** — канд. іст. наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України
- Лапіна Міліца Сергіївна** — канд. філол. наук, доцент Харківського гуманітарного інституту «Народна Українська академія»
- Литвиненко Марія Антонівна** — канд. іст. наук, доцент
- Маслійчук Володимир Леонтійович** — канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Пікалов Валерій Григорович** — доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заслужений викладач Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

- Попова Тетяна Миколаївна** — канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова.
- Посохов Сергій Іванович** — канд. іст. наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Посохова Людмила Юріївна** — канд. іст. наук, доцент кафедри історичних дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди
- Робінсон Девід** — професор університету Трумена, США
- Скоробогатов Анатолій Васильович** — канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
- Турстон Роберт** — професор Маймі університету, США
- Царьова Наталія Миколаївна** — зав. відділу давніх актів ЦДІАЛ, старший викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І. Франка

З М І С Т

Розділ I ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

- Попова Т. Н.** Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории 5
- Посохов С. І.** Проблеми періодизації історії російських університетів XIX–початку XX ст. 19
- Куделко С. М.** Історичний час українського народу 25
- Каплин А. Д.** Проблемы периодизации русской общественной мысли XIX–начала XX вв. 32
- Турстон Роберт.** Периодизация и Просвещение: вопросы трансформации правовых норм в Западной Европе 38
- Robinson K. David.** Integration and disintegration of Europe: Problems of periodization 45

Розділ II ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

- Вовк О. Б.** Дискусії про форму, роль та місце підручника в процесі викладання історії в середній школі Російської імперії другої половини XIX–початку XX ст. 52
- Круглый стол.** Состояние и перспективы преподавания специальных исторических дисциплин в высших учебных заведениях 59
- Гринченко Г. Г.** Учебные курсы по историографии: разнообразие подходов к составлению программ 67
- Программы учебных курсов по историографии** 70

Розділ III СТОРІНКИ ІСТОРИЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

- Иващенко В. Ю.** Профессор Д. И. Каченовский в воспоминаниях современников 88
- Маслійчук В. Л.** Харківський університет 1838 р. в подорожніх записках Й. Г. Коля 95

<i>Домановський А. М.</i> Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті)	101

Розділ ІV
ДО 350-РІЧЧЯ ХАРКОВА

<i>Скоробогатов А. В.</i> Харків проти Й. Хоффмана, або деякі питання історії підкупаційного міст в західній історіографії	108

Розділ V
СПОГАДИ

<i>Латина М. С.</i> Первые послевоенные годы.....	120
<i>Литвиненко М. А.</i> Мої університети	128

Розділ VI
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Бездрабко В. В.</i> Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. — К, 2000. — 591 с.	136
<i>Пикалов В. Г.</i> Историческая наука России в XX веке: переоценка важнейших проблем и событий	139

Розділ VII
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Зайончковський П. А.</i> Отзыв о книге В. И. Астахова «Курс лекций по русской историографии» ч. II, представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук	145
<i>Зимин А. А.</i> Отзыв о докторской диссертации В. И. Астахова	149
<i>Куделко С. М.</i> Кнорозов Юрий Валентинович	155

Розділ VIII
MEMORIA

Историк университетской науки и образования Владимир Иванович Чесноков.....	160
Відомості про авторів	163

Наукове видання

**Проблеми періодизації історії
та історіографічного процесу**

Харківський історіографічний збірник

Випуск 5

Відповідальний за випуск *К. В. Новак*
Художній редактор *С. Е. Кулинич*
Комп'ютерна верстка *І. В. Чернуха*
Коректор *Н. С. Дорохіна*

Підписано до друку 31.05.2002. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 9,76. Облік.-вид. арк. 10,0.
Наклад 300 прим.

Видавництво НМЦ «СД».
Україна, 61050, м. Харків, вул. Руставелі, 4/20

- П78 **Проблеми** періодизації історії та історіографічного процесу:
Харківський історіографічний збірник. — Х.: НМЦ «СД», 2002. —
Вип. 5. — 168 с.
ISBN 966-544-202-3.

Черговий випуск «Харківського історіографічного збірника» увібрав у себе матеріали V Астахівських читань «Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу», а також містить публікації з широкого кола питань історії та теорії історичної науки та освіти.

Для викладачів, наукових співробітників, усіх, хто цікавиться історіографією.

ББК 63.3я5
УДК 930